

KERESZTURY DEZSŐ

★

ARANY JÁNOS

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

ORTUTAY GYULA

507998

KERESZTURY DEZSŐ

ARANY JÁNOS

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST 1971

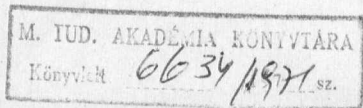
**MTA
KIK**

466206

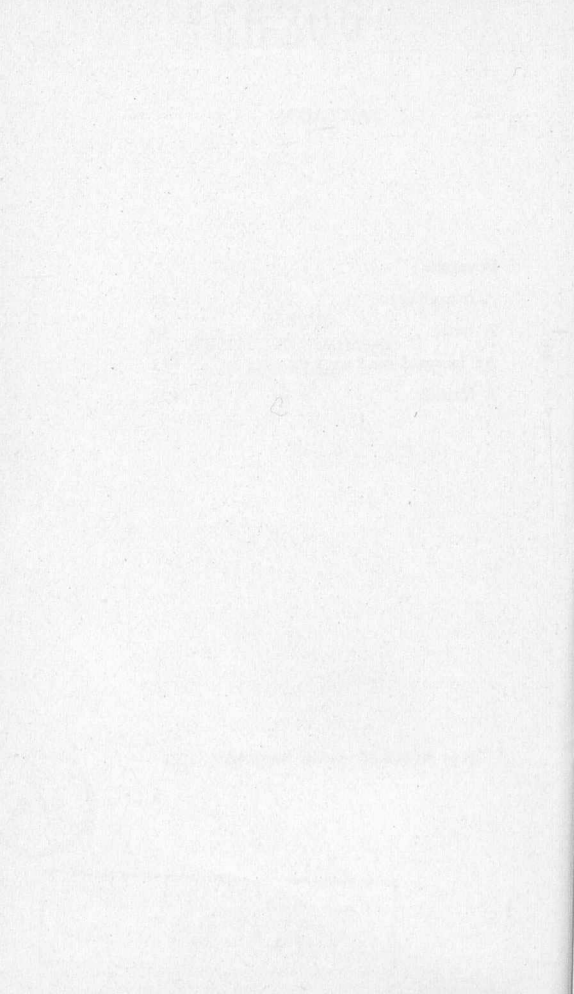
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1971

TARTALOM

Bevezetés	7
A másodjegyző	21
A tanár	59
Az igazgató-szerkesztő	115
A főtitkár	175

BEVEZETÉS

Arany Jánost joggal sorolják a Magyar Tudományos Akadémia legjelentősebb főtitkárai közé.

Nemcsak költői nagyságával és hírnevével adott fényt hivatalának. Tisztviselőként is kitűnt pontosságával, előzékenységével, tapintatával, hozzáértésével, a gondoskodására bízott s egyre növekvő, árnyalódó terület áttekintésével: műveltségének sokoldalúságával és megbízhatóságával. Az Akadémián nem csak tekintélye nőtt egyre, hanem az a megbecsülés,

sőt szeretet is, amellyel körülvették. Fizetését — amely 1865. jan. 26-án történt megválasztásakor nem volt nagy — felemelték, titoknokból főtitkár lett, műveit ismételten jutalomban részesítették; 1867-től kezdve a palotában kapott lakást; 1876-ban történt lemondását nem fogadták el, segéderőket rendeltek mellé, s kérésének, hogy végleg letehesse hivatalát, csak három évvel később, 1879-ben tettek eleget. Akkor is azzal a feltétellel, hogy „főtitkári fizetésének élethossziglani élvezetében meghagyatik”, hogy megtartsa lakását, és elfogadja a tiszteletbeli főtitkár címét. Csak az utóbbi

két feltételt fogadta el; így tehát 1882. okt. 22-én bekövetkezett haláláig a palota lakója maradt. Annak oszlopcsarnokában ravatalozták is fel, s onnan temették kivételes tiszteletadással.

Ezek után joggal különösnek mondható, hogy Arany nem érezte jól magát az Akadémián. Már jelentős szótöbbséggel történt megválasztása alkalmával kijelentette: „Állásomat csak ideiglenesnek kívánom tekinteni. Egy, legfőlebb két év megmutatja, ha képes leszek-e betölteni fontos hivatalomat, egy vagy két év a Tekintetes Akadémiának is elegendő a körültekintésre, hogy helyemet

alkalmasb egyénnel pótolhassa.”
S pár hónap múlva ezt írta sógorának: „Bizonyos, hogy nem viszem soká, vagy ha viszem, ez lesz minden foglalatosságom.”
1866 végén Tompának: „... alig érek rá, hogy érdeklődjem: én csak a magam jármával vesződöm... Szeretnék menekülni ettől a *nem nekem való* hivataltól...” Két évvel később, újra sógorának: „Borzadok a gondolattól, hogy még az év folytán se válhassak meg e *nem nekem való* állapottól...”: de „Függetlenségi vágyaim egymás után mennek füstbe; alkalmasint meg kell maradnom a hivatalban, hogy

legyen hova lehajtani fejemet”. A járom, a lánc, az értelmetlen, kényszerülve végzett munka képei végigkísérik az akadémiai hivatal tizennégy évének megnyilatkozásait ugyanúgy, mint a panasz, hogy nem jut az igazi feladatokhoz, a költői munkákhoz. Azon az áldott nyáron is, amely a Margitsziget árnyas csendjében létresegítette az *Őszikéket*, abból akart még valamit megmenteni „ami tizenkét éven át beléfagyott”.

Ennek az elhallgatásnak, e „befagyás”-nak magyarázatául a költő két okot is adott. Az első: Arany Juliska halála. A szeretett leányt apja titoknökká választásá-

nak évében vitte el egy heveny betegség. A seb sokáig nem hegedt be; s az a „pyramidál gránit darab”, amelyet a költő az oly fájdalmasan kedves sírra állíttatott a nagyszalontai temetőben: „egyszersmind évek óta sóvárgó ábrándjaim zárókövét képezi” — írta Tompának. Arról ábrándozott — voltaképpen azóta, amióta elkerült onnan —, hogy „egy kis független nyugalmat” teremtve magának a dalra, odaköltözhet, ahol emlékeiben, vágyaiban mindig is igazán otthon érezte magát, s ahova azért is adta boldogan férjhez lányát, mert úgy remélte, utána költözhet majd: Szalontára.

A másik ok: a munka járma, amelyről annyiszor panaszkodott, s amelyet mégsem tett le akkor sem, amikor már külső, eleve elhárított segítség nélkül is rég biztosíthatta volna magának azt a vágyva emlegetett függetlenséget — hiszen hagyatékát 112 790 frt-ra becsülte a közjegyző, s ez 1882-ben igen komoly vagyonnak számíthatott.

Tisztelői, méltatói hosszú időn át el is fogadták Arany magyarázatát; legfeljebb korai megöregedésének, hosszas betegeskedésének mozzanataival egészítették ki ezt. Nem méltatták figyelemre azokat a politikai okokat, amelyek arra készítették Aranyt, hogy a „nem-

zet élő klasszikusának” magas polcára emelve, azzal szóljon, hogy hallgat. Mert tudni kell, hogy *Összegyűjtött műveinek közrebocsátása* után (1867) eredeti új művet jóformán semmit sem tett közzé; az *Ószikéket* a kulccsal zárható Kapcsos könyvbe írta be, s „tört kora” főművét, a *Toldi szerelmét* is csak kis példányszámban, inkább a türelmetlen barátok számára bocsátotta közre, „a szerző sajátja”-ként. Az Akadémia tehát olyan fogás volt számára, amelyben, mert védelmet is nyújtott, akkor is megmaradt, amikor már nyugodtan kiléphetett volna belőle.

De van Arany akadémiai főtitkárságának még egy sajátos, voltaképpen soha nem bolygatott, meg nem fejtett titka. Közismert, hogy a debreceni kollégiumban a „diploma” megszerzéséhez szükséges éveket nem járta végig: iskolai tanulmányait tehát nem fejezte be. Nagyon felfele kerekítünk, ha soha ki nem adott, mert ki nem adható végbizonyítványát egy közepes gimnáziumi érettségivel próbáljuk egyenértékűnek minősíteni. S ezt az embert, akit műveltségének megalapozásában és kifejlesztésében alig segítettek a „jó gyerek-szoba” ajándékai, s csak nagyon

kissé a méltó társakkal való érintkezésben nyert benyomások, aki, egyszóval: mindent maga tanult meg s legtöbbet magának köszönhetett, a Magyar Tudományos Akadémia fenntartások nélkül, és jó okkal választotta titoknokául, majd főtitkárául. S ő e rendkívül sokrétű, eleven és a viharosan fejlődő európai szellemi világ egészét átfogó műveltséget, tájékozottságot kívánó tisztséget mintaszerűen be is töltötte. Holott nem erre készült. Nevet, elismerést, országos tekintélyt nem tudósként, hanem költőként szerzett. Tudósnak nem is tartotta magát; a tudományban igen figyelem-

re méltó, nemegyszer úttörő jelentőségű kezdeményezéseit és eredményeit csak újabban értékeli igazán a kutatás.

Helye, szerepe, munkája az Akadémián ezért is tűnik fel távlattalannak, ellentmondásosnak, nem egy vonatkozásában érthetetlennek, ha csupán ott töltött éveire, ott végzett munkájára figyelünk. Ismernünk kell az előzményeket is. Olyan tanulmányban, amely Aranyról, a tudósról, a szerkesztőről, az Akadémia főtitkáráról szól, természetesen főként pályájának azokra az összetevőire kell figyelnünk, amelyeknek ilyen vonatkozásban van különös jelentőségük.

Aki mindent géniusza kivétel-
lességével, egyénisége ellentmon-
dásosságával s a sorsát alakító
társadalmi, politikai erők mozgásá-
val magyaráz, általánosságokon
túl alig jut. Kortársai között
találunk nála nem kisebb tehetsé-
geket s az övénél talán még
érzékenyebb, ellentmondásosabb
kedélyéletű egyéniségeket. Nyil-
vánvaló, hogy azok a társadalmi és
politikai erők, amelyek oly nagy
hatással voltak sorsának alakulására,
másokat is emeltek-nyomtak, elő-
revittek vagy béklyóztak. S bi-
zonyos, hogy a kivételes tehetsé-
gek teljesítményeit sohasem volt
szokásban — mert nem is lehet —

az iskolai bizonyítványok mértékével mérni. A magyar múlt, az Akadémia története is szolgál erre elég példával. A kiemelkedő tehetséget általában az érzékenységnek, igen gyakran a sorsnak, de minden esetben az önművelésnek az a kivételessége jellemzi, amelynek egyéni kibontakozása a pálya összefüggéseiben válik igazán láthatóvá, érthetővé. Aranynak sem csupán géniusza volt ritka-szép. Nagy és példás ember volt önművelőként is. Élete végéig tanult. Értelme mindent felfogott, megmért és helyére tett. Pályájának alakulásában nagy szerep jutott „túlérzékeny fájvirág” ter-

mészetének is, de talán még nagyobb a valóság tiszteletének; annak a tulajdonságának, amit — költészetére vonatkoztatva, de egész személyiségére érvényesen — így fejezett ki: „Mindig marad — ha a fejére áll is — Ő nála valami vaskos, *reális*.” Ezért tudott jóformán mindent megtanulni.

A MÁSODJEGYZŐ

Aranyt sokáig — nagy általánosságban máig — az eszményi jellemvonásokkal felruházott magyar paraszt vagy ahogy társadalmi megítélése változott, a magyar vidéki nemzetesurak megtestesítőjének tartották. Kodály szerint: „ő maga a nép”. Pedig Arany sohasem tartotta magát sem parasztnak, sem nemzetes úrnak — még ha másodjegyző korában, Szalontán így szólították is. A nép pedig, amelynek képviselőjében fellépett, már Petőfi

jobbán is egyre inkább, később pedig szinte kizárólagosan az ősi magyarságot, a nemzet alapját jelentette számára. Ez felelt meg mindvégig herderiánus—romantikus elképzeléseinek. Amióta valóságos társadalmi helyzetére eszmélt: a valóságnak teljesen megfelelően az értelmiséghez sorolta magát. Ez a szó az ő élete folyamán kezdett itthon is igazi értelemmel megtelni; mivel az a réteg is, amely okkal s joggal nevezte így magát, abban az időben öltött határozottabb arculatot, vállalt és kapott a magyar nemzeti élet fórumain fontos szerepet. Az Akadémia nem egy felforgódott

parasztot, nem is egy literátus nemzetesurat választott 1858-ban tagjává, hanem egy tanárt, az egykorú magyar értelmiségnek nagy műveltségű és tudós felkészültségű tagját. S persze azért „a nép” képviselőjét is.

Csakugyan a falusi magyarság százados szegénységének mélyéről jött: apját ő maga „kevés földdel s egy kisházzal bíró földműves”-ként, egyetlen életben maradt nővérének férjét „középsorsú gazdaember”-ként jellemezte. A családjához való tartozást soha meg nem tagadta. „Szeretném, kedves Piroskám — írta apjánál nyaraló unokájának a pesti nagyember —,

ha Szalontán léted alatt láttál volna valakit a testvérem szegény ivadékai közül... hogy ismernék öreg bátyjukat a harmadik generációban is és jót mondanának felőled.” Szalonta színmagyar lakossága egyébként csak foglalkozására s nem öntudatára nézve tartozott a parasztsághoz. Annak a hajdú-nemességnek emléke, amelyet a harcos elődök kaptak az erdélyi fejedelmektől, mint a köznemesi réteg ügyeiben igazságot tevő „hajdú szék”, intézményesen is élt Szalontán; a Habsburgoktól el nem ismert nemesi jogokért körömszakadtáig küzdő perek folytak; ilyen per nyelte el Arany

őseinek vagyonkáját is. A kiléte után érdeklődő Petőfinek azt felelte a *Toldi* költője: népi sarjadék ő, ki törzsének él, érette, általa. Ez a törzs azonban egy ősi magyarságára büszke „kulcsos mezőváros” népe volt; a földesurának járó szolgáltatásokat pénzben róttale; a maga világában viszonylagos szabadságban élt. Amikorra Arany felnőtt, városát már megérintették a polgárosodás vágyai és lehetőségei, egy növekvő, erősödő kispolgári réteg s némi nyugtalan értelmiség kezdte benne növelni befolyását.

Aranyt a szalontai értelmiség felé vezette fejlődésének útja.

A mezei munkára gyenge, de kiváló értelmű gyereket írástudó apja már korán megismertette a betűkkel, számokkal; s néhány latin imádságot is megtanultatott vele. A fiúcskának, amikor az iskolába került, már oly jó híre támadt, hogy tanítója elsőnek tette az osztályban. 1831 tavaszán, szülei előregedésére, apja megvakulására hivatkozva, sikerrel folyamosodott a segédtanítóságért. Tizennégy éves korától tehát maga tartotta el magát: szellemi munkával. Tanítva tanult. Korán rákapott a magános s élénk érdeklődésű gyerekek fő szellemi táplálékára: mindent elolvasott, ami kezeügyébe került.

Amivel így megismerkedett, az a kor élő irodalma alatti mélyrétegekben hanyódott-vetődött. A Károlyi-biblia világa s a részben szigorúan puritán, részben ősiségére büszkén vitézi néphagyomány keveredett el ebben a ponyvára került szépirodalom meg a tudákos-vidékiek ismeretterjesztő könyvek hordalékával, már akkor is avult, bár egykor népszerű későbarokk szerzők regényeivel, klasszikus művek dadogó fordításai-
val s olyan iskolai klasszikusokkal, akiket a fiatal Aranyhoz hasonló jó tanulóknak illett már eredetiben, latinul olvasniok. Amit élő költészetként olvashatott s utánoz-

hatott az iskolai körökben hamarosan elhíresedő ifjú poéta: a kántorok, rektorok, professzorok által művelt alig-irodalom volt. Az ékes stílus iskolai gyakorlata, jókedvű tréfamesterek nyers pajzán-ságot üres mesterkéeltséggel vegyítő, valahol az igazi mélység, a valóságos népköltészet és az igazi magasság, a jeles írók világa közt gomolygó, provinciális „tősgyökerességére” rátarti, alkalmi poézis. Ennek a népszerű irodalmi vegetációnak — amelynek helyét és szerepét egyébként Arany jelöli majd ki a fejlődésben! — egyik központja Debrecenben alakult ki. A szalontai iskola is a debreceni

Kollégium „partikulája” volt: Aranyt is főként az ottani rektor, később debreceni igazgató, Kovács Pál ismertette meg e vidék híres költőivel. Ő ajánlhatta be 1833-ban a Kollégiumba is a fiút, akit szülei — a felnevelődésében részes közösséggel együtt — papnak szántak.

A szalontai szegény gyerekek kitüntetés, a biztos pálya lehetősége volt, hogy bekerült a Kollégiumba. A református főiskola, amely nem csak papokat, de jogászokat, mérnököket, orvosokat is nevelt, egy egész kis magyar világ szellemi és társadalmi központjává fejlődött. Amikorra Arany

odakerült, már oldódott valamelyest az ókonzervativizmusnak és felvilágosodásnak az az ellentéte, amely azelőtt jó félszázadon át megosztotta a szellemeket. Az egykor kicsapott Csokonai a helyi nagyságok közt is első helyre került; Arany tanára nyomatta ki elsőül 1815-ben a debreceni felvilágosodás oly jelentős költői művét, a *Ludas Matyit*; Sárváry Pál, aki magyarul tanította a bölcséletet és a mértant, s könyvet írt a rajzolás mesterségéről, Shakespeare-t állította a színésznek felcsapó Arany elé mintaképiül. A műveltség sokoldalúságának, a természet és népbarát szellemnek élő

hagyományai éppen Arany diákoskodása idején találkoztak a megújuló magyar irodalom friss mozgalmaival: az „Auróra” mintájára szerkesztett helyi diák-almanachban, a „Lant”-ban.

Az első kollégiumi félév mégis mind lelkiekben, mind anyagiakban, mind tanulmányi eredményekben lesújtó volt. Világnézeti válság, érzékenységet sebző környezetváltozás, bemagolható formulákhoz tapadó tanítási rendszer, s főképpen a legelemibb függetlenséghez szükséges anyagiak hiánya egyaránt arra vezetett, hogy Kisújszállásra menekült segédtanítónak. Ott Török Pál, a későbbi

pesti szuperintendens barátságában s jó könyvtárában magára talált: „A tanításban példás szorgalmatosságú és épületes, erkölcsére nézve pedig jámbor és feddhetetlen praeceptorunk volt” — olvassuk a Debrecenbe tizennyolc évesen visszatérő fiatalemberről. A Kollégiumban hamarosan az első diákok közé került; visszalendült a most már nyugodtnak ígérkező pályára.

De át kellett még esnie az indulás nagy kísértéseinek próbáján. A sokoldalú tehetségek szokása szerint több irányban is kereste a gyors kitörés útját: szobrot faragott, festett, még komponált is,

mint aki „mindig valami olyanért
sovárogo, mit nem tanítanak a
tudós tanárok”. Az effajta vágya-
kozásokból nem lett vállalkozás.
Ez lett azonban a színészetből. Min-
denki meglepetésére, de tanárai-
tól tisztességes búcsút véve, ajánló-
leveleikkel, tanácsaikkal felszerelve
beállt Fáncsy Lajos színtársula-
tába. Csalódása gyors volt és
végleges. Az önművelés lehetősé-
ge nélkül, megalázó helyzetek-
ben, növekvő elégtelenséggel,
teljes anyagi és létbizonytalanság-
ban csak néhány hónapig viselte
el a kóbor művészetet; Márama-
ros-Szigetről „Szatmáron, Nagy-
Károlyon, Debrecenen át, hétnapi

gyalog vándorlás után” hazatért Nagyszalontára. A Debrecenből Pestre gyalogló Petőfit a dicsőség várta a fővárosban; Aranyt a vereség szégyene, a vezeklés nyomorúsága szülővárosában. Csak néhány jóembere segítségének s főként példás magaviseletének köszönhette, hogy újra befogadták. Oda tért vissza, ahonnan elindult, a szalontai iskolába. 1836 őszén megtették második tanítónak. 39-ben, hogy előbbre jusson, letette e hivatalt; egy év múlva megválasztották „kis-nótárius”-nak: ezzel több fizetés és lakás is járt. Feleségül vehette tehát azt, akihez szíve vonzotta,

s akivel kötött házasságát a közvélemény is szentesítette, egy helybeli honoratior-ügyvéd árváját, Ercsey Juliannát. 1840. nov. 19-én tartották az esküvőt; Arany huszonhárom éves volt, felesége huszonegy. 1841 végén született Juliska lányuk, 1844 elején László fiuk. A nyugtalan génusz letett ábrándjairól: elhatározta, ő is „közönséges ember” lesz.

Az eddigiekből néhány, Arany jellemének, szellemének, pályájának egészét meghatározó tapasztalatot szűrhetünk le. Az anyagi ellátottságnak bizonyos foka, a biztosítottság érzése nélkül képtelen volt nyugtot találni: hiány-

zott belőle a művészekről kialakult közhitben annyiszor emlegetett „cigányvér”. Megszokta, hogy tekintettel kell lennie környezetének véleményére. Ezért is vigyázott oly kényes, nemegyszer túlzó érzékenységgel jóhírére; ezért is volt mindvégig mintahivatalnok. Ellenvéleményét egyre inkább hallgatással fejezte ki; indulatait kezdetben is csak „magánhasználatra” öntötte ki alig fékezett szarkazmussal; mindinkább megtanulta jelképes formákba önteni őket; az életfájdalom legmélyebb örvényeiből az önírónia, egyre inkább a humor segítségével küzdötte ki magát.

Szalontán, e gyűlölt-szeretett „darázs-fészek”-ben három szerv kormányzott: a közigazgatási község, a hajdúszék és a presbitérium. Hamarosan mindhárom helyen ő lett a „tollas”: hivatali dolgokban, jogi tanácsadásban, de még a földmérésben is mindenek; ha úgy tetszik: „a város esze”. Ilyen minőségben került érintkezésbe a külső hatalommal: az Eszterházy-jószágkormányzósággal, a vármegyével, a forradalom idején a politika, a szabadságharc idején a katonaság erőivel. Nem csak emberismerete, gazdasági, jogi, társadalmi tapasztalata, biztos nyelv-érzéke gazdagodott így, hanem

kialakult az az ellentéteket okosan elsimító diplomáciai érzéke, amelynek oly nagy hasznát vette országos jelentőségű hivatalaiban is. Úgy tudta megőrizni véleményének, ítéletének fölényét, hogy jobbra s balra egyaránt függetlenül ítélt.

Egész életében tanított; nem csak az iskolában, hanem a hivatalokban is, amelyekben dolgozott. Első ránk maradt publicisztikai írásában, 1841-ben, a Társalkodóban, *A népnevelésről* írva a maga helyzetét elemezve jelölte ki a jegyzők helyzetét; őket tartván az új idők felé induló nép igazi nevelőinek. A felnőtt falusi lakosság neve-

lésének lehetőségeit mérlegelve, il-
lúziótlan véleményt mondott mind
általában a jegyzőkről, mind a nép-
ről, s hogy függetleníthesse a jegy-
zőket a helyi hatalmasságoktól
s a korrupciótól: hozzáértő és
hozzáférhetetlen testületre bízta
volna kijelölésüket, ellenőrzésüket.
A maga fórumán azonban magá-
nak kellett megteremtenie e füg-
getlenséget. Mindig megtartotta
tehát a távolságot, amelyet hiva-
tala megkívánt: ez nemegyszer
„rideg, mozdulatlan, komoly arc-
vonásait” véste kortársai emléke-
zetébe. Hivatali iratainak, tanári
jegyzeteinek, szerkesztői, igazgatói,
főtitkári aktáinak mintaszerű gon-

dossága, tömege és sokfélesége: egyszerre tiszteletet parancsoló és szívszorító látvány. A nagykőrösi tanár, s az Akadémia főtitkára ugyanolyan körültekintéssel, pontossággal, kínos felelősségtudattal — és saját keze írásával! — végezte munkáját, mint a szalon-tai másodtanító vagy aljegyző. Értekező stílusán ez a hivatalnokitanári munka óhatatlanul nyomot hagyott; nyilván ezért is érezte száraznak, csikorgónak. Mindazt, amire sokféle hivatalnoki gyakorlatában szüksége volt, maga tanulta meg, de maga tette magáévá mindazt is, ami fölébe emelte e foglalatosságoknak. Ezért

sem állt meg soha a fejlődésben. Nyíltsága, szorgalma, élénk érdeklődése és jó ítélete egyaránt segítette. Nem úgy tanult, hogy abból, amit tapasztalt és olvasott, csak a maga kész értékrendjét támogató, igazoló elemeket tette magáévá, hanem úgy, hogy a tárgyra figyelt, lehetőleg személytelenül. Valamelyes támasztékot — mint a magányosságban felnőtt önművelők általában — mindig keresett. Azokat fogadta el tekintélynek, akiket korának művelt elitje is ilyenekül fogadott el, azokhoz az erkölcsi szabályokhoz igazodott, s azokban a művekben keresett termékenyítő, kö-

vethető példákat, amelyeket a közös hagyomány is mintaszerűeknek ismert el. Ezért kereste, egyebek közt, az „epikai hitelt”, s ezért ragaszkodott a klasszikusokhoz.

A „lenni közönséges ember” fogadalmát csak félig s csak rövid időre tartotta meg. A késő est oly boldogul eltöltött órái hamarosan újra könyvekkel teltek meg. Amikor, néhány év múlva, újra munkához látott, olyan olvasottságról tett bizonyosságot, amit alig szerezhett meg egy hivatalában és magánéletében teljesen feloldódott kispolgár. A felszabadító, újraindító hatást, jellemző módon, egy világban jártas, tevé-

keny, gyakorlatias szellemű férfi-
barátnak, Szilágyi Istvánnak tulaj-
donította. A sokoldalú, agilis fiatal-
ember 1842-ben lett szalontai
rektor, Aranyék kosztosa, a hall-
gatatag másodjegyző „asztali társa”.
Annak az értelmiségnek példáza-
tos képviselője volt, amely ebben
az időben már országszerte a
reformmozgalmak erjesztőjeként,
hovatovább egyik főerejeként lé-
pett porondra. Ez az értelmiség azo-
kon a területeken nevelődött fel s
kapott erőre, amelyek nem tartoz-
tak vagy csak lazán kapcsolódtak a
hatalmat birtokló rendi elemek
szervezeteihez. Az alsó papság tag-
jai, tanítók, jegyzők, orvosok, ke-

reskedők, írók, vállalkozók s hasonló foglalkozású elemek verődtek itt össze. Nem-nemesekként ki voltak zárva a közdolgok alkotmányos igazgatásából, de nélkülözhetetlenek voltak a megnövekvő közügyek végrehajtásában. Az összefüggő, öntudatában, érdekeiben és harcraszántságában egységes polgárság helyett nálunk egy meglehetősen töredékes társadalmi konglomerátum vette magára a „polgári reform” s aztán a „polgári forradalom” végrehajtásának kockázatát. Ennek a konglomerátumnak nyomorúságát, válságait, roppant vágyait és terveit fejezte ki az az értelmiség, amelyben művelt jobbágy-

fiak találkoztak össze reformpárti földesurakkal, jogfosztott kisnemesek hivatali kiváltságokkal rendelkező honoratiorokkal. Közülük kerültek ki minden változás legfőbb előkészítői, a reformpárti közvélemény formálói, az írók. Ennek az író-értelmiségnek, ahogy Bajza — politikai jellemére is utalva — nevezte, az „írók republikájának” fellegvára lett hamarosan a Kisfaludy Társaság. Vonzásába került a Szalontán csendben készülődő Arany is. Felfedezettjeként, díjnyerteseként, tagjaként lépett ki hamarosan az irodalmi életbe. Nincs tehát abban semmi meglepő, hogy őt választották az

1859-ben újjáéledő Társaság igazgatójává.

Aminthogy azt is a fejlődés logikája diktálta, hogy Arany — aki akkor már buzgó és figyelmes olvasója volt a gyorsan kibontakozó hírlap- és folyóiratirodalomnak — 1845-ben, a bihari választások idején, teljes felháborodással figyelte a „politikai kannibalizmus” eseményeit, s bár „nemtelen” lévén, ki volt zárva az effajta köz-dolgokból, a választásban a reformpárti jelölt oldalán részt vevő centralistákkal — a legműveltebb reformistákkal — keresett kapcsolatot; főként azzal a Csengery Antallal, aki Petőfi után talán

a legfontosabb szerepet játszotta életében: Pestre s az Akadémiára kerülésében is. Elégedetlensége oly fullasztóvá, felháborodása oly égettővé nőtt, hogy ki kellett ömlenie. „Minden előleges terv nélkül” elkezdte írni *Az elveszett alkotmányt*. A százával öntött hexameterrek áradása különös bár, de mégis jelentős művé alakult: döntő fontosságú állomássá írói pályáján. Összeterlódott benne mindaz, amit addig tanult, tapasztalt, tudott, amit megvetett, elutasított, szenvedélyes haraggal ostromozott, s ami vágyaiban, ábrándjaiban halvány reménysugárként mégis felmerült. Féktelen, szinte az egész emberi

világ értelmét kétségbevonó szatírája kettős irányulású volt. Pellengrére állította a hazai közállapotok egészét — mert a választási kutyakomédia előtt, mellett és mögött ott villódzik mindaz, amit a „hazai rejtelmek” világáról csak tudhatott. De fonákjára fordította, kifigurázta s nevetségessé tette a kor költészetének-irodalmának is minden hiteltelen kifejező eszközét: a Vergiliuson és Ossziánon nevelődött, klasszikus-romantikus hexameterbe öltözött hősi pátoszt éppúgy, mint az „újdondászok” csak látszatra valóságtükröző, voltaképpen célzatos, felületi szenzációhajszolását, a tős-

gyökeres maradiság ólmosbotjait
s a ripők reformizmus hamis-
kártyás-trükkjeit a stílusban is.

Mindez a költő kivételes fel-
készültségét bizonyítja: *Az elveszett
alkotmány* a kor magyar politikai-
hétköznapi világának költői encik-
lopédiája lett. Szókészlete a kor
nyelvének egyik leggazdagabb és
legsokrétűbb forrása; s amit sza-
vainak zsúfolt, mustosan pezsgő
s árvízként iszapos ömlése hordoz,
tükröztet: olyan ismeret-tömeg
kifejezése, amelyet szerzője nem-
csak a maga éles szemmel meg-
figyelt környezetében gyűjtött,
hanem a szívós régiség s a lázasan
falsarjadó új világ irodalmából,

újságjaiból és híreiből a maga viszonyaihoz mérten páratlan teljességűvé kerekített. A szerkezet alaktalansága: az ellentmondó stíluselemek kalandos összekeveredése ne terelje el figyelmünket arról, hogy a „satyrának chameleoni árnyalatai”-val játszó költő tudósa is tárgyának és mesterségének — persze tudósa az ismeretekben s nem a módszeres rendezettségben. Olyan költő, aki felszívta korának s a klasszikusoknak ismeretanyagából mindazt, amit elérhetett. S ez nem volt kevés! Az a fiú, aki mécsvilágnál olvasva rontotta szemét, aki, élete első jó könyvtárába szabadulva, egy év alatt

50

tanult meg annyit, mint mások egy évtizedben, a fiatalember, aki a példás polgári rendben tartott Rozvány-házban, ahol egy évig nevelősködött, „utolsó oltotta el a gyertyát s első gyújtotta meg”, s a férfi, aki estjeinek csendes óráit kedves klasszikusai, nyelvkönyvei és folyóiratai közt töltötte, már Szalontán is igen jelentékeny s korszerűségében sem megvetendő műveltséget szerzett. Magyarul „kétszer tanult meg”, tehát magáévá tette a mélybe süllyedt népi és régi nyelv mellett a nyelvújításét is, tudott latinul, németül, olvasott görögül, franciául, angolul; ezekből a nyelvekből fordított

is, s nem a legkönnyebb szerzők műveiből.

A *Toldit* is csak az tette hosszú időn át a naiv természetességű spontán költészet minta-művévé, hogy Petőfi a maga „természetnek vadvirága” mítoszához formálta a nép mélyéről „tűzokádó gyanánt” feltörő, természeti jelenségként ünnepelt szövetségestársat. Valójában a *Toldi* — minden ösztönös közvetlenségével, raffinátatlanságában is igen végig-gondolt, tudatos célszerűséggel felépített, a nagyokon iskolázott ízléssel megformált alkotás. Arany ebben a művében is „számítva költött”; nem véletlen, hogy ezt

csodálta a *Bánk-bán*ban. A maga helyét a fejlődésben biztos érzékkel látta; Petőfi felszabadító viharában is megtartotta irányát, amelyet újra meg újra „tüzetes stúdium tárgyává tett”. „Szeretem a *nemzeti* költészetet; a *népiesség* köntösében még most, később majd pusztán”, írta 1847 tavaszán. A *Toldi* ennek a gondolatnak megtestesülése: régi és új, paraszti és nemesi, naivan ősi és klasszikusan művészi elemek egyszerre ösztönös és tudatos egybeötvözése a mű; klasszikussá érett példája annak, hogy Arany mindent meg mert tanulni, mert mindenből ki tudta választani azt, ami, művé-

ben újjászületve, egységes művészi és társadalmi értelmet kapott. Mélység és magasság, korszerű és időtlen érvényesség értékeit úgy tudta a maga személyes élményében és alkotásában összefoglalni, hogy feloldotta — vagy még inkább: termékeny egyensúlyba hozta ellentmondásaikat. Feladatát így fogalmazta meg: az igazi költő „tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő”. (Töredékeinek s némaságának idején főként ez a képessége bénult meg.)

Amikor — *Az elveszett alkotmány* 1846-ban s a *Toldi* egy évvel később történt megkoszorú-

zása után — kilépett Szalonta védő sűrűjéből, hangját, formáit, műfajait váltogatva-próbálgatva, viszonylag igen széles skálát mutat költészete: nagy tervek közt olyan kisebb méretű munkák sorakoztak fel, amelyekben mintegy műhelygyakorlatokban kovácsolta ki az új, a „népies” iskola eszközeit. Fordított is, főként ugyanilyen célból, klasszikusokat, moderneket; de magyar „népdalschémákat” is gyűjtött. Egész munkásságára, egyéniségére jellemző az a levélrészlet, amellyel Petőfi előtt 1848. ápr. 18-án, a „Nép barátja” szerkesztőjeként jellemezte magát: „Szerkesztés-

beli képességeimet fontolóra véve, úgy gondolom, hogy a szépirodalmi rész rám nézve semmi nehézséggel nem lenne összekötve, s a politikai részt tekintve, ámbár a politikát még ez idáig tüzetes stúdium tárgyává nem tettem, mindazáltal vannak vezéreszméim, melyek nyomán folytonos tanulás-sal, bízvást haladhatnék, annyival inkább, minthogy a néplap különben sem annyira kezdeményező a politikában, mint a már ismeretes eszmék népszerű magyarázója, mire mind a népértelem körének ismerete, mind népies nyelvem elegendő képességet hagy sejteni magamban.” Cikkei azt bizonyít-

ják, hogy nem csak a néphez a maganyelvén és józan értelmét megbecsülve szóló közirodalomhoz értett kiválóan, hanem azt is, hogy lényeges kérdésekben, szalontai elszigeteltsége ellenére is biztosan tájékozódott, hogy politikai s történelmi műveltsége azonos volt a kor nemzeti reformokat sürgető java-értelmiségével, s hogy, bár meg-megriadva az országos mozgalmaknak Pesten, majd Debrecenben megtapasztalt viharos széljárásától, a forradalom radikalizálódásával együtt radikalizálódott, egészen a trónfosztásig. A méltánytalan és méltatlan „nagyemberek” közül persze nemegyszer már akkor

is „kunyhóba és vadonba”, „falusi
magányba” vágyódott. Oda, ahol
az összeomlás után újra menedéket
talált.

A TANÁR

A bukáskor ő is „alól bukott”. Újra kudarcot vallott fiát szülővárosa ugyanúgy fogadta, mint régen: fanyalogva, némi kárörömmel, de mégis megvédve, mint Toldit a nádas. Kenyeres Jánost, a forradalom előtt konzervatív párti szolgabíró, reaktiválták, s ő, Arany baráti tisztelője, irodájába hívta-rejtette. Hogy a költő ezt a menedéket elfogadta, s így megmenekült az elfogatástól, néhány izgága ismerősön kívül, neki nem rótta fel senki, legfel-

jebb saját maga. Lassan éledezni kezdtek baráti kapcsolatai is. 1850 végén már állandó munkatársnak is ajánlkozni mert, hogy „ne kellene más, lealacsonyító kézi munkára szorulnom — írta Szilágyi Sándornak — mindennapi csekély költségem beszerzése végett”. Akkorra már megszabadult ugyan a megalázó írnokságtól, de házitanítóskodnia kellett Geszten, annak a Tisza Lajosnak kastélyában, akinek választási botrányai *Az elveszett alkotmányt* ihlették. Ott újra a tágabb magyar világ széljárásába került. A kastély egyik fészke volt annak a vidéki nemesúri rétegnek, amely, bár fenn-

tartásokkal, de részt vett a szabadságharcban, s utána kegyvesztetten-sértődötten vonult vissza birtokaira, kastélyaiba, udvarházaiba s alakította ki a maga passzív rezisztenciáját. Ezt a világot nem ismerhette ugyan meg a mégis csak alkalmazottként kezelt Arany a maga teljességében, de hatása alól sem menekülhetett egészen. Érthető, hogy engedett a maga elvágyódásának, a család kívánságának, a rokonok tanácsának, s 1851-ben igennel válaszolt a nagykőrösi egyháztanács levelére, amikor ez nagyon tisztességes feltételek mellett meghívta az új rendelkezések értelmében újjászerve-

vezkedő, tantestületét megnövelő gimnázium tanárának. A Szalontánál nagyobb, tagoltabb társadalmú alföldi városban jobban elszigetelődött, mint szülőföldjén. A tanári kar kiváló emberekből került ki, akik közt nem egy volt hozzá hasonlóan „diplomátlan” és „a forradalmi részvételben gyanús”. Az elnyomó hatalom tehát sokáig nem hagyta békén: elszámoltatások, szakmai vizsgáztatások fenyegetéseivel zaklatták. Társai azonban baráti körre záruk, felettesei megvédték.

Hogy Nagykőrösön mégis egyre magánosabban, terméketlenebben, reménytelenül megkövese-

detten érezte magát, inkább belső, lelki, szellemi válságának, mint külső körülményeinek következménye volt. Petőfi eltűnt, az irodalmi mozgalom, amelytől, azt erősítve, maga is erőt kapott, terrorba s aztán homokba fúlt. Az új vállalkozás, amelyben újra értelmet találhatott, még messze volt. Az 1850-es évek első fele Arany lírai költészetének első virágkora. Később, a nagy nemzeti epikus magaslatáról visszaneézve, ezt a virágzást szinte valamilyen félresiklás emlékeként mentegette. A kort okolta a lírai hitelükben páratlan versek miatt, mely „nem vala alkalmas hosszabb költői dol-

gozatokra”, a körülményeket, melyek miatt „hajlamom, irányom, munkaösztönöm dacára szubjektív költő lettem, egyes lírai sóhajokba tördelve szét fájó lelkeimet”. Így érezhette magát az 50-es évek derekán „eposzi hős”-nek, ki szabad akaratából nem működik, s csak addig mehet, ameddig egy felsőbb hatalom bocsátja”. Ez a hasonlata már abból az ihletkörből származik, amely felé kibontakozást, megújulást óhajtva kereste az utat: a történelmi nagyepika ihletköréből. *Az elveszett alkotmány* aktuális szatíráján s a *Toldi* idilli-optimista múltidézésén túllépett, s egyre jobban elmerült a történe-

lembe. Egyelőre azonban ezek a kezdeményei nagyrészt töredékben maradtak; csak a *Keveháznak* és kivételesen szép történelmi baladafüzéreinek megírására futotta erejéből. De még költői bénasága idején sem hagyta abba történelmi tanulmányait. Felkészült rá, hogy nem csak a romantikus képzelet szárnyalását, hanem a közemlékezet és a figyelmes gonddal feltárt történelmi valóság sugalmait követve költse újra népe elveszettnek vélt „naiv eposzát”.

De közben helyt kellett állnia az iskolában is: a tanítva tanulás újabb évei következtek. Hosszú időn át — részben magának

s—L 65

Aranynak véleményét követve, panaszait nagyítva — ezt a nagykőrösi iskolai szolgálatot is valamilye szellemi gályarabság s társadalmi számkivetettség állapotaként volt szokás jellemezni. Holott Arany sokat nyert is ezekben a munkás években, hasznos szolgálatban.

Először is azt, hogy újra egy képességeihez méltó, a kor magyar viszonyaihoz mértén kiváló közösség tagja lett: a nagykőrösi iskola „nagy” tanári karát kitűnő és sokoldalúan művelt férfiakból szervezték. Az egész monarchiára egységesen kötelező szabályzat értelmében a nagykőrösi gimnázium-

mot is nyolc osztályos középiskolává — főgimnáziummá — kellett fejleszteni, a régi négy helyett tizenkét tanárral, ezeknek tisztességes megélhetéssel, átlag heti 18 kötelező órával. Az iskola-felügyeleti hatóságnak nagy beleszólást biztosított a szabályzat a tanárok kiválasztásába, megvizsgáztatásába, megfelelő tantermek, iskolafelszerelés, könyvtár stb. létrehozásába. A kőrösiek siettek, hogy iskolájukat megfelelően kifejlesszék. A régi tanárok, a nagy hegeliánus Szigeti Warga János s a latin szakos Fitos Pál mellé így került oda Kossuth nagyváradi puskaapor-

gyárának két jeles vezetőembere, Mentovich Ferenc és Jánosy Ferenc, mindketten külföldi egyetemeket is járt természettudósok; hozzájuk csatlakozott a 4—5 tanzékre is pályázó Szász Károly, a minta-tanár történész Kis Lajos, a 14 élő és holt nyelvet beszélő, Shakespeare-fordító Ács Zsigmond, a kitűnő német s jó hivatali kapcsolatokkal rendelkező Weisz János meg Csikay Imre vallástanár; 1853-tól Szilágyi Sándor a szerkesztő, történetíró. Később került oda, mások közt, akiket Arany egy kedves disztichonban csokorba szedett, a nagy örökségét irodalmi alapítványokra

is felhasználó Tomory Anasztáz. A tanári kar háromnegyed részének nem volt ugyan tanári oklevele, az Akadémia azonban hatot méltatott közülük tagságára.

De javára volt Aranyinak az is, hogy közelebb került a fővároshoz; így a Világos után megszakadt vagy meglazult kapcsolatai a lassan újrászervezkedő irodalmi élet központjával ismét megerősödhettek. Társadalmi környezete is megváltozott: Nagykőrös előbbre járt a fejlődésben, s nagyobb, rangosabb is volt Szalontánál. Szülővárosában egy kaszinó egyesítette a gyér értelmiséget, Nagykőrösön külön

kaszinója volt az „urak”-nak, s Aranynak, a tanár úrnak ebbe kellett beiratkoznia. Az átmenetet, amely ott a „nép” és az „úri értelmiség” közt elmosódott, tehát törés nélkül végigjárható volt, itt elég mély árkok s magas falak akadályozták. Aranyék itt ismerték meg a piacról élő hivatalnokság modern, már egyáltalán nem patriarchális gondjait; az anyagiakat s a társadalmiakat egyaránt. Mindez azonban a költőnek nemcsak magányát s elvágyódását, de ember- s társadalomismeretét is növelte.

Végül, de nem utolsósorban: itt kényszerülve volt arra, hogy

legalább a maga területén — a magyar nyelvben és irodalomban meg az esztétikában — módszeres következetességgel és lehető teljességgel végigjárjon egy-egy tudományszakot, hogy ily módon, már éretten s kellő áttekintéssel, mintegy fentről pótolja azt, amit Debrecenben elmulasztott. Tankönyvek nem álltak rendelkezésre; mint a régi iskolákban, az újakban is általában kézíratos jegyzetek segítségével folyt a tanítás. A rendelkezések előírták ugyan a nyomtatott tankönyveket; készült is számos tervezet, de használható tankönyv alig. 1854-ben Arany maga is ké-

szített, Szilágyi Sándorral, egy terjedelmes magyar olvasókönyvet; az engedélyt, nyilván a „hazafias szempontok” érvényesítése miatt, nem kapták meg. Fennmaradt azonban a könyv előszava s Arany egy német nyelvű bírálata ugyan- csak 1854-ből Argay János tanár hasonló vállalkozásáról. Bizonyítják, hogy a költő akkorra már nem csak tárgyát s módszerét ismerte alaposan, hanem megtalálta s értékesítette azokat a lehetőségeket is, amelyeket az elveiben csakugyan korszerű iskolarendelet a színvonalas magyartanítás kifejlesztésére nyújtott.

Tankönyvet végül is nem tett

közzé; úgy látszik, jegyzeteit sem őrizte meg. Eredeti kézíratainak csak néhány töredéke került elő; de nem egy, tanítványai által készített kéziratos másolatuk ránk maradt. Néhány részlet megjelenése után Pap Károly adta közre teljes szövegüket; a *Magyar Irodalomtörténetet* 1911-ben, a *Szép-tani jegyzeteket* 1934-ben. Tévedne, aki eredeti kutatások eredményeit keresné bennük. Tankönyvek, pontosabban: a főgimnázium legfelső osztályaiban elhangzó tanító-előadások vázlatai. Az *Irodalomtörténet* Toldy Ferenc terjedelmesebb kézikönyvének, *A magyar nemzeti irodalom történetének alap-*

ján készült, a *Széptani jegyzetek*hez két, a német iskolákban használatos tankönyv mellett Greguss Ágost *A szépművészet alapvonalai* c. munkáját is felhasználta Arany. Mindkét esetben viszonylagos önállósággal járt ugyan el, de nem többel, mint amennyit olyan tanárnaként megengedhetett magának, aki főként a tanítás céljaira veszi át s rendez el anyagát. Magyar irodalomtörténeti vázlatának jelentősége hármas. Tudnivaló, hogy Arany a régiségből is elolvasott mindent, amihez hozzáférhetett; felkészülése közben tehát a maga irodalomtörténeti és nyelvi-stílustörténeti tudását is tel-

jesebbé tette. Fejlődéstörténeti koncepciója főként abban tér el Toldytól, hogy a Petőfivel fellépő nyomán kibontakozó új, népiesszemzeti irányban — és nem a romantikusban — látja s mutatja meg „költészetünk legmagasabb emelkedését”. Végül: bizonyossága e vázlat jó arányérzékének, határozott, bár türelmes és történetileg árnyalódó ítéletének, meg epigrammatikus tömörségében is hajlékony, kifejező stílus-készségének. Széptani jegyzetei nagyobb hiányt pótolnak, mint az irodalomtörténetiek. Kéziratos másolatokban el is terjedtek; egyes kutatók századunk elejéig követ-

ték nyomon hatásukat, s kimutatták, hogy milyen nagy szerepet játszottak, mint „esztétikai elveinek legáltalánosabb megfogalmazása” Arany bírálói s költői gyakorlatában is.

Hogy jó tanár volt, nem csak az egykori tanítványok érthető nagyrabecsülést sugárzó visszaemlékezései bizonyítják, hanem az iskolában végzett munkájának más emlékei is: tanítási tervek, kitűzött tételek, kijavított dolgozatok stb. A magyar irodalom tanítását az élő irodalom műveinek bemutatásával kezdte, s a régi magyar meg a klasszikus világirodalom tanítását is lehetőleg a művekre

alapozta. Bírálóként, tanácsadóként részt vett az ifjúság irodalmi vállalkozásaiban. A különféle pályázatok döntőbírája, a nagykőrösi főgimnáziumban változó címen megjelenő ifjúsági lapok legfőbb támogatója s ily módon a szervezetten létre nem hozhatott önképzőkör vezetője volt. Érdeemes ezeket a sajnos csak töredékesen ránk maradt bírálatokat figyelmesebben megvizsgálni. Nem csak az derül ki belőlük, hogy a költőtanár szívesen terelte diákjai figyelmét olyan tárgyak és műfajok felé, amelyek őt magát is elevenen érdekelték, hanem az is, hogy ezekben kezdte kialakítani a maga

elemző s nem csupán a vizsgált művek hibáit megmutató, de a javítás lehetőségeire is utaló bíráló módszerét.

Ahogy tanárként, költőként is megvizsgálta a kezén forgó anyagot, gyakorlati munkájának módszerbeli s elméleti kérdéseit. Először a levert forradalom és szabadságharc élményével és tanulságai-
val kellett megbirkóznia. A heveny fájdalom enyhültével s a rettenet szorongássá tompultával, mérlegre tette a történeteket. Érzései s gondolatai kettősforgóban örvény-
lettek. Keserű kiábrándulással bírálta s maró gúnnyal ábrázolta az események haszonélvezőit, a nem-

zet bizalmával visszaélő, vetélkedő, álomkergető, önös vezéreket, de mélységes együttérzéssel siratta a lángoszlopként kihunyt nagy barátot, s hű ragaszkodással idézte újra meg újra a megtörhetetlen igazságukban fénylő eszményeket, amelyekért költőtársával s népe javával együtt hevült, kockáztatott. Hasonló válság és feloldódás jelei figyelhetők meg ízlésbeli felfogásán s költői gyakorlatában is. „Szeretem a *nemzeti* költészetet; a *népiesség* köntösében még most; később majd pusztán”, idézem újra véleményét, melyet 1847-ben a *Toldi* pályadíjnyertes, „népköltő”-ként magasztalt írója fogalma-

zott meg. 1848-ban a „komiszul packázó . . . arisztokrata urak” ellen a forradalmi seregek egyetlen kardvonással millióssá tett seregére utalva „antikritikául az *őszes népköltészet* nevében”, ilyesmit írt egy versében: „Ma mink pergetjük a botot”, s „Aki megbánt, visszabántjuk”. A forradalom idején a néphatalom kivívásának döntő nemzeti jelentőségébe vetett hit lett tetteinek és írásainak erkölcsi alapja: ebben volt azonos Petőfivel. A forradalom után, az önkényuralom szorításában, fokozódó elszigetelődése idején, népiességének ez a politikai éle tompább lett. 1854-ben úgy

bocsátotta útjára az átsimított *Toldi estéjét*, mint „egy hangot a múltból”, mert „most már futunk a népiestől”. Az irodalmi Deák-párt politikai koncepciójának, taktikájának s elvrendszerének vonzásában, meg a Petőfi népiességének erkölcsi és esztétikai örökségét sárba szóró hangoskodóktól elundorodva, de a maga eredeti gondolataihoz is visszatérve: a népi elemet akkor már ő is újra egy népi-nemzeti, költői ideál-realizmus összetevőjeként értékelte.

Már akkor, amikor először kilépett Szalonta védő otthonosságából, megtapasztalhatta, hogy a *Toldi* egyetlen szerencsés tör-

ténelmi pillanat ajándéka volt; részben ezért is érezhette a *Toldi estéje* első változatát „talán utolsó” művének. A „rádisputált” trilógia középső részének szánt *Dalids időkben* is elakadt: egyre nagyobb erővel s egyre nehezebben áthágható akadályokkal tornyosodott elébe az, ami pedig soha nem engedte el többé végzetes vonzásából: a történelem szelleme. A nép jelenét és múltját soha sem volt hajlandó különválasztani; a magyar „előidők”-ből, a fejedelmek korából készült tárgyat meríteni már akkor, amikor, Petőfi jobbján, átjárta a forradalom szélvihara. Az önkényuralom idején

a politikai töltésű népiesség alig szólalhatott meg; a nemzeti ellenállás erői szükségképpen a múlt felé fordultak, némi ellensúlyként is a túlságosan csak a jövőbe tekintők egykori agitációjára. A jobbágytörvény 1853-ban, úgy látszott, alkotmányosan megoldotta ezt a legégetőbbnek érzett társadalmi igazságtalanságot, de nem csekély mértékben a magyar „történelmi osztályok” kárára — s Arany a parasztságot is ezek közé sorolta.

A történelmi tárgyak mindenütt előretörőben voltak; azok a töredékek, amelyek a *Katalin* körül félbemaradtak, annak bizonyítékai,

hogy a népies történelmi beszély mestere a romantikus-byronias nemből sem akart elmaradni.

Kemény akkor fejtette ki a történelmi tudat megerősítésének szükségét.

Jókai ezen a területen is az élre tört.

Aranyt a maga lelkiismerete s barátai unszolása is arra készítette, hogy kísérletet tegyen a nemzeti — ha úgy tetszik: naiv — hősepika megújítására. A romantikus kísérleteket, a magyar Vergilius-Osszián iskola szemléletformáit és eszköztárát ő maga tette semmivé *Az elveszett alkotmányban*. Jóformán mindent újra kellett

tehát kezdenie. S nem csak az eredetiség megóvhatásának kérdésével vívódott, azzal, hogy — mivel ezt tartotta minden költészet legfőbb értékének — lehet-e a szinte egészen kimerített klasszikus epikai hagyomány gazdagságában még egyéni ízt-színt-hangot találni; hanem — mivel nem hitt a „csak kitalált” nemzeti eposzok hitelében, lehetőségében — azzal a kérdéssel is, hogy találhat-e s ha igen, hol, hiteles hagyományú s költőileg felhasználható anyagot a magyar régiségben.

A maga költői irányával és gyakorlatával kapcsolatos vizsgálódásaiból néhány olyan fontos ta-

nulmány született, amelyek rendkívül gondos és széles körű tudományos kutatómunkán alapultak. Tárgyuk szerint két csoportra oszthatók.

Az első szorosan a népi-nemzeti költészet gyakorlatához tapad. A barokk, a klasszicista s még a romantikus törekvések is a mértékes, a nyugat-európai verselést tartották modernnek, igazán művelt költőkhöz méltóknak. Toldy Ferenc 1842-ben nem is elsőként fogalmazta meg ezt az állapotot s az új igényt: sajnálatos — írta —, hogy „költészetünk legszebb virágai az iskolai neveltetésű férfiak tanulószobáikból a nem-

zet szabad ege alá ki nem hahattak”, de még sajnálatosabb, hogy „még eddig a nyelvünkben mint minden nyelvben meglevő *saját mértéket* és ritmust ki nem lestük, nem szabályoztuk”. Arany kezdettől fogva készült rá, hogy elvégezze e vizsgálódó-szabályzó munkát. Indítást arra, hogy kutatásait kiegészítve és rendszerezve, idevágó eredményeit kifejtse, a szabadságharc utáni néhány év irodalmi burjánzása adott. A sok „lerudalni való állat” ellen felhorgadt polémikus kedve szülte *Vojtina leveleit* meg a körülötük felsarjadó irodalmi szatírákat, de e tárgykör első módszeresen

végigvitt tanulmányát is, a *Valami az asszonáncról* címűt, amely 1850-ben keletkezett, de némi hányódás-vetődés után csak 1854-ben jelent meg teljes egészében az Akadémia Toldy-szerkesztette folyóiratában, az Új Magyar Múzeumban. A másik tanulmány elkészültére az adott alkalmat, hogy 1856-ban Arany vállalta az iskola Értesítőjébe írandó értekezés elkészítését. *A magyar nemzeti versidomról* szóló mű, amelyet még ugyanabban az évben Toldy is közzétett az Új Magyar Múzeumban, mindjárt megjelenésekor élénk visszhangot keltett. Ez érthető: Arany régi kívánságot teljesít.

tett, hiszen a nemzeti versidom kérdései jó százada foglalkoztatták már költőinket, bírálóinkat és irodalomkutatóinkat; Batsányi, Kazinczy, Verseghy, Csokonai, Berzsenyi és Kölcsey ezekről töprengett; Toldy ennek önelvű rendszerét szerette volna látni már a negyvenes évek elején. A szakterület tudósai később az egész módszeres magyar verstani kutatás alapvetéseként fogadták el, a nemzeti verselés olyan „eredeti conceptiójaként, minő sehol. . . nem szolgál a verstan alapgondolatául”, s amely megelőzi az európai verstanok modern klasszikusainak műveit. Ezekkel a tanulmá-

nyokkal egyidőben foglalkozott nyilván a „rímezett versalakok” kérdésével is; sajnos az erről kezdett dolgozatnak csak töredékei készültek el.

A tanulmányok másik, nagyrészt szintén töredékben maradt csoportja az 50-es évek második felében jött létre. Keletkezésük külső indítókai közt nagy jelentőségűek a fővárosból, főként Csengery Antal köréből érkezők. A Magyar Tudományos Akadémia az önkényuralom első éveiben éppenhogy látszatra tarthatta csak fenn működését. 1858-ban, a megújított alapszabályok jóváhagyása után mégis közgyűlést

90

tarthatott, s ezen új tagokat választ-
hatott; köztük Aranyt is. A súlyos
testi-lelki válságban, betegen vege-
táló költő csak húzódozva fogadta
el a választást — mint amelyre
addig, úgy érezte, nem szerzett
érdemet, s amelyet, attól tartott,
a jövőben sem érdemelhet meg.
Székfoglalóul választott mégis két
tárgyat. Először Katona drámá-
ját, a *Bánk bánt*, s aztán — mi-
után értesült róla, hogy ketten is
foglalkoznak már e nemzeti tragé-
diával — Zrínyi művét, ponto-
sabban a *Zrínyiász* helyét a világ-
irodalom nagy eposzai közt. A
Bánk bán tanulmányokat csak
1879-ben adta közre, a *Prózai dol-*

gozatokban; azóta töredékességében is a legfontosabb magyar dráma-elemzések közé sorolják, s joggal. Katonáról késő öregségében is nagy elismeréssel szólt; „bámulatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással — költeni”. Arany elemzése ezt a „számítással költést” követi nyomon kivételes dramaturgiai, lélektani, erkölcsi és formai érzékkel. A töredék csak a tervezett tanulmány kisebbik részét foglalta összefüggő szövegbe; kiegészítik Aranynak azok a jegyzetei,

amelyekkel végigkísérte az egész drámát, s azok, amelyeket a dráma forrásainak, kora valóságos történelmi viszonyainak felderítése közben írt össze: bizonyosságai példátlan alaposságának, figyelme sokirányúságának, de bizonyosságai annak is, hogy a dráma mint műfaj is állandó erővel érdekelte, s hogy a *Bánk bán* felé nem csak azért fordult különös figyelemmel, mert benne a műfaj talán egyetlen magyar remekét láthatta, hanem azért is, mert benne a magyar nemzeti-történelmi problematika igen erőteljes, sokban számára, a balladairó számára is példás kifejezésével találkozott.

Ilyen, a nemzeti problematika forró anyagából merítő műnek tartotta a *Zrínyi*-szót is. Kezdetben — művészileg — „merő utánzatnak” minősítette ugyan, de a szerző, a tárgy s a mű mégis hosszú időn át foglalkoztatta; a *Zrínyi*-szó első énekét megpróbálta átsimítani. Az 1850-es évek közepétől kezdve egyre jobban elmélyedt a világ-irodalom nagy epikusainak tanulmányozásába; a régtől alaposan ismert Vergilius és Homérosz után az északiakba, az indusokba s az olaszokba, főként Ariostóba és Tassóba. Voinovich Géza, aki még látta azt a történeti, esztétikai jegyzetekkel s szövegmagya-

rázatokkal ellátott olasz könyvet, amelyből egyebek közt Tassót olvasta, feljegyezte, hogy ez a könyv — mint egyébként Arany könyvtárának minden a költő kezében forgott darabja! — tele volt széljegyzetekkel, s ezekben „szemmel kíséri az eposz szerkezeti elemeit, fejlődését, sűrűn tűnnek fel jelei az állandó szólamok és hasonlatok mellett, elkísérve azokat egyrészt eredetők, Homér, Virgil, Lucretius, Horatius és néha a Biblia felé is, másrészt innét további útjukon Dante—Milton-, főképpen Zrinyihez”. Ezt a félelmetes nagyságú anyagtömeget nehéz volt összefoglalni: „veszett

nagy moles készül belőle”, írta sógorának 1850. nov. végén. A tanulmány bevezetését olvasta fel székfoglalóul; Csengery, aki elragadtatott hangon számolt be róla, elkérte a kész részleteket s lekötötte a még tervbevetteket a Budapesti Szemle részére; sőt Ráth Mór személyében kiadót is szerzett a könyvvé kerekítendő műnek. Arany azonban belefáradt a túl nagyra méretezett munkába. Amire szüksége volt, azt az elkészült töredékekben is elérte; részben ezért is hagyhatta abba. Bizonyossá vált számára — s úgy gondolhatta joggal —, bizonyossá a nagy epikai vállal-

96

kozása iránt érdeklődők számára is, hogy van rá mód a roppant súlyú és gazdaságú világirodalmi nagyepika remekművei után is eredetit alkotni. Zrínyi művéről is kiderül, hogy bár anyaga léptenyomon összefüggésbe hozható az „eposzi közvagyon” valamilyen elemével, pontosabban Tassóval, Vergiliusszal, az egész mégsem „mondható *lopásnak, plágiumnak*, oly szabadon bánik a tárggyal. Sok helyen szebbé teszi az átvett helyeket, módosítja”.

Hogy közben — szándéktalanul s a hasonló nem-magyar kezdeményekről mit sem tudva — megírta az első magyar összehasonlító

irodalomtörténeti tanulmányt, nem érdekelte, nem tartotta lényegesnek. Hogy a tudományos kutatás mit köszönhet neki, későbbi tudósok — egyebek közt a magyar komparasztika atyja, Heinrich Gusztáv — állapították meg: cikkei eszerint „impozáns tudományos késültségről tanúskodnak — melyet úgynevezett »szakférfiainknál«, egy-kettő kivételével, bizony nem igen találunk”; s később: az összehasonlító módszert „először alkalmazza irodalmunkban következetesen, tudományos alapossággal”.

Csak éppen hogy Aranyt rendkívüli méretű vizsgálódásai köz-

ben nem szaktudományi célok vezették. A tárgytörténeti mozzanatok, motívumtörténeti párhuzamok nem az összehasonlító irodalomtörténet tudós kutatóját, hanem a saját problémáival is viaskodó költőt érdekelték főként. A *Csaba kirdlyfi* első dolgozataival bíbelődve, egyszerre, valamilyen csodálatos ihlet lázában megírta a *Keveházát*, ezt a balladába sűrített kis eposzt. A mélytüzü kristályok telt fényével ragyog ki a hun trilógia első, bizonytalankodó vázlataiból. Ezek nyilván azért is sikerültek csak olyan vázlatosra, mert a költőnek nem volt még elég olyan hős-

mondai anyaga, amelyen ott érez-
hette a nemzeti hagyomány, az
élő köztudat „epikai hitelét”.
A *Keveháza* méltó visszhangot
vert: Gyulai elragadtatottan üdvö-
zölte, a hozzáértő barátok mind
boldogan gratuláltak. Akik a ter-
vezett nagy eposz viharának első
széllökéseit érezték ki belőle, jel-
lemző módon — ismerve már
Arany természetét — nemcsak
tanácsokkal, de még inkább: köny-
vekkel látták el. Szilágyi István a
rég ajánlott *Nibelung-éneket* törté-
netírókkal pótolta meg, Tisza Do-
mikos Schwandtner *Scriptores
rerum hungaricarumát*, Kézai *Króni-
káját* küldte s Wenzel Gusztáv

meg Toldy Ferenc idevágó munkáinak kiegészítéséül Priskosz Rhetor feljegyzéseit. Szabó Károly és Csengery Antal megjelenésük után azonnal ismertették Thierry Amadé Attila életrajzának a *Revue des deux Mondes*-ban épp akkor megjelent fejezeteit. Arany később a francia könyvet is megszerezte. Nem csak nyersanyagot talált benne, hanem felfogásának igazolását is. A népszerű *eleven*séggel író francia tudós könyvében is érvényesült tudniillik az ő meggyőződése, hogy Attiláról a történetírók munkáinál többet őrzött meg a hun király alakját mondai elemekkel is megnövelő, kiszínező hagyó-

mány. Arany széljegyzete ez volt:
„És így a költőnek inkább ezt,
mint amazt kell előállítani”.

Akkorra már körülbelül döntött.
Az ötvenes évek közepe táján kibontakozó válságból — amelynek eredménye egyébként költészetének egyik legszínesebb, éppen ellentmondásossága által oly gazdag, töredékeiben oly ígéretes korszaka — két nagy tanulságot szűrhetünk le. Szellemileg s testileg is megbénult, ha nem érezte maga mögött a munkájára figyelő, a lélekkel, egyetértéssel vállalt szerepét igazoló közösség közvetlen, munkájának célt s értelmet adó jelenlétét. Ezt a költő-

szerepet pedig egyre inkább a nemzeti epikusében találta meg. A közvélemény már több mint fél százada sürgette költőinket, hogy az elveszett ősi eposz helyett — amely nélkül a kor el sem tudta képzelni egy nemzeti költészet teljességét — alkossák meg a nemzet ősi nagyságát megidéző, elsőbbségét igazoló nemzeti eposzt. Arany a nemesi-vergiliusi-ossziáni-romantikus *Zalán futása* helyett — amelyet csupán a műveltek érthettek volna, ha olvasták volna — olyasmit tartott csak erőfeszítésre érdemesnek, amit a nép is „vérévé tanulhasson”. Erre a vállalkozásra áldozta férfikora legjobb éveit:

ezeknek a gondoknak, tanulmányoknak, vívódásoknak emléke két, bizonyval az 50-es évek végéről származó dolgozata: a *Naiv eposzunk* s az a bíráló-töredéke, amelyet Dózsa Dániel *Zandirhám* c. székely hőseposzáról írt. Az első annak a nagy tanulmánynak bevezetése, melyet Csengery hiába kért tőle a Budapesti Szemle részére, s amelyben egy — később hamisítványnak bizonyult — ócseh hősi éneket kellett volna méltatnia. 1860-ban, talán kézirat-hiánnyal is küzdve, de talán programadó írásként is, a Szépirodalmi Figyelőben, első folyóiratában tette közzé, az 1—2—3.

számban. A második csak a *Hátrahagyott Iratok* közt látott töredékként napvilágot. Mindkettő Arany legtöbbet idézett prózai munkái közé tartozik; s méltán.

Ez a naiv eposzunk elvesztét panaszló, s rejtetten bár, de mégis: egy költői rekonstrukció esélyeit mérlegelő tanulmány is rég vitatott költői és tudós kérdésekhez csatlakozik. Ismeretes, hogy reformkori irodalmunk egyik legfontosabb feladatának tartotta a magyar történelem korszerű újrafogalmazását; s ebben a magyar elem „ősfoglaló s országló” elsőbbségének kidomborítását: a nemesi

közirodalomnak századokon át legfőbb érvét a „történelmi jogok” biztosítására. Ez a kívánság is hívta létre a honfoglalást megéneklő eposzokat. A *Zalán futását* azonban még csak a rendi Magyarország érezte s érezhette magáénak. Arany arra vállalkozott, hogy a nemzet fenntartójának szerepében a népet állítsa a nemesség helyére. Leveleiben, politikai cikkeiben újra meg újra kimondott gondolata, hogy a fejedelmek, az Árpádok, de még Mátyás korában is: az egész nép nemes volt. A *Toldi* ennek a történelemszemléletnek költői diadala. S ezzel — úgy érezhette Arany — lehetőség nyí-

lik Kölcsey romantikus tételének meghaladására arról, hogy a magyar költészet lángjai idegen tűzhelyeken gyúltak ki, hogy a nép költészete legfeljebb emlékét őrzi az egykor esetleg megvolt autochton, naivul nemzeti költészetnek. A tanulmányt jóideig főként a tudományos szakszerűség mértékével mérték a magyar ősköltészet kutatói, s a filológiai bírálat pergőtüzében „a nagy művészettel és szaktudással felépített alkotmány, mellyel Arany naiv eposzunkról vallott föltevését támogatta, összeomlott”. Vagy másként: „Anonimus lélektelen adataiba a maga hatalmas szerkesztő fantáziájával

egy magyar honfoglalási eposznak körvonalait akarta belelátni”. Pedig Aranyt ez esetben sem a tudományos, hanem a költői gond égette. „Most olvasom a Riedl prágai tanár által fordított cseh költeményeket. Erőteljes néppoézis maradványai a messze hajdanból. Csak nekünk nincs semmink! Mythológiát csinálni kell, régies eposzt csinálni kell — különben űr és pusztaság” — írta 1857-ben Tompának. Vegyünk ehhez három mondatot a Zandirhám-bírálatból s előttiünk áll a nemzeti eposzra készülő Arany lényegi problematikája. „... Tegyük fel, hogy a sajátlag vett eposz, vagy

108

inkább a classicai epopoeia korunkban többé nem lehetséges: vajon a több-kevesebb romantikai vegyülettel modernizált eposz: egy Frithjof-rege, egy Childe Harold, egy Onegin, szinte lehetetlen-e?” „... míg a »Hermann és Dorottya« szemben az Iliászszal s Odysszeával eredeti s kiválóan német költemény marad: addig nincs okunk idegen mesterművek tanulmányozásától azért borzadni vissza, hogy elsatnyul bennünk az eredetiség, s lehámlik rólunk a nemzeti máz.” — Végül: a történeti hiteltől „megkülönböztetem az eposzi hitelt, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de

igen, hogy él-e az a nemzet, a nép tudalmában, emlékei- s hitében, az utóbbiakhoz, mennyiben a költői cél engedi, makacsul tapad”.

Annak az éber, mesterségének elveit és szabályait fölényesen ismerő, tárgyában alaposan művelt, tudós költőnek magatartása nyilatkozik meg itt, aki elszakadóban-elszigetelődőben van az aktuális politikától s a maga közösségét egyre inkább a nemzet nagy történelmi szolidaritásában keresi. Ez az ötvenes évek közepe táján mind határozottabb formát öltött a közelmúlt roppant fényeivel és árnyaival vívódó Aranyban.

Ilyen magatartásformával meg-
egyező szerepet kínált azonban
akkor már neki az az író-közíró-
politikus kör is, amely a főváros-
ban a kibontakozás járható útjait
keresve, Deák Ferenc körül kez-
dett kristályosodni. Író-közíró tag-
jai közül mind többen s gyakrab-
ban keresték fel a nagykőrösi költő-
tanárt s biztatták, gyűjtse össze
addig csak szétszórtan vagy egyál-
talan nem megjelent munkáit.
1854-ben meg is jelent a két *Toldi*;
— önálló könyv formájában,
majd egy kötetben is akkor elő-
ször! 1854-ben Kemény alapos
tanulmányt írt az első *Toldiról*;
a második is sikert aratott. Arany,

amellett, hogy ismét komoly érdeklődést láthatott, „tanul; büszkeséget, a jövőre kitartást, kedvet meríthet”. 1854—55-ben határozott formát öltött a *Kisebb költemények* kiadásának terve; elkészült „tűzzel-vassal” s nehéz gondok közepette a kötet nyomdába szánt kézírata. Heckenast a kor s Arany ízlésének megfelelő puritán formában nyomtatta a kis alakú köteteket, szép rézmetszettel díszítette. A bírálat szinte fenntartás nélküli elismeréssel fogadta: a kor tekintélyei közül Greguss Ágost, Bérczy Károly, Salamon Ferenc, Erdélyi János írt róla elismerő, elemző méltatást. Kemény,

Csengery egész kis Arany-irodalom létrejöttét szervezte meg. Erdélyi János — aki az összes kortársak közt a legtöbb fenntartással élt — így jelölte ki Arany helyét: „Ő az újabb magyar líra azon képviselője, kiben határozottan kivehető már a sokak által előkészített irodalom kezdete”; Toldy Ferenc pedig — az idők fordulásán eltűnődő némi bánattal — így ismerte el primátusát: „A kor csúcsára hágott, melyen, ha a jelek nem csálnak, első rangját meg is fogja tartani”. Az újraéledt Akadémia — miután 1858-ban a *Toldi estéjének* nyújtotta át a Marczibányi-díjat,

1861-ben a második kiadását meg-
ért *Kisebb költeményeket* tüntette
ki nagyjutalmával. 1855-ben meg-
halt Vörösmarty, s a „nemzet
költője”-nek helye üresen maradt.
Ezt a helyet és szerepet kínálta
a közvélemény egyre határozot-
tabban Aranyinak.

Arany kezdettől fogva tudta, hogy nem csak tehetsége teszi a költőt, hanem legalább oly mértékben körülményei és hivatástudata is. Az új hivatást szokásos kishitűségével és szerénységével jószerint csak megbízatásként, inkább kötelességből, mint hittel vállalta. A nagy terjedelmű és magas hőfokú méltatások olvastára feszélyezetten szabadkozott: „a magasztalás . . . fáj, mint amelyet csak kevésbé érdelek a múltra, s nincs reményem megérdemelni

a jövőre nézve". Életének, munkájának — mint egyébként költői lélektanának is — egyre fontosabb irányítójává lett tehát a lelkiismeret s a hűség. Műveinek jó részével olyan feladatokat oldott meg ezután, amelyek a szellemi élet szükségeként vagy az irodalom fejlődésében merültek fel; — de csak addig s oly mértékben, amíg hűsége engedte. Mert ahhoz, ami költői felszabadulását meghozta s amiért Petőfi szövetségesként hevült, akkor sem lett hűtlen, amikor a fejlődés új, a régiek szellemétől eltérő feladatokat írt volna elébe. Ez később történt. Az ötvenes évek irodalmi köz-

véleménye még azt értékelte legnagyobb művében, hogy a népköltészet javait a maga egyéniségének szűrőin „megtisztítva” s a klasszikusok példás műveit is követve, a nemzeti költészet magasságába emelte. Az ötvenes-hatvanas évek irodalom-bíráloi — élükön Gyulaival — ehhez az eszményhez formálták Petőfi — erősen depolitizált — költészetét is; Aranyét pedig az új, népi-nemzeti eszmény megvalósíthatóságának fő érvéül használták fel. Valamilyen nemzeti klasszicitás lehetőségei látszottak ezen az úton kibontakozni: Csengery azt írta Aranyról: „az nekünk, mint Goethe a németek-

nek”. S ahogy Goethe nem szerette a politikai költészetet, Arany is kijelentette: a költőnek nem kell politizálnia, elég, ha az esztétikum eszközeivel hat. De ahogy Goethe művében is bennfoglaltatik korának egész „nagypolitikája”, Aranyé is mindvégig szorosan kapcsolódik az egykorú nemzeti politika nagy kérdéseihöz, mozgalmaihoz — akkor is, ha álcázva, jelképekben beszél, vagy ha azzal szól, hogy hallgat.

A népiességről vallott felfogása sem vált el lényegében attól, amelyben a *Toldi* fogant. A népköltészet tárgy és formavilágában mindig is az általános emberi vonásokat érté-

kelte; nemzeti színeződésükben is; a nép nyelvében az ősi nemzeti elemeket, naiv művészetében a tartalom és forma, tárgy és kifejezés, személyes líraiság és mindenki által felfogható jelképiség eszményi összhangját. Már akkor is többször jellemezte alkotásmódját úgy, ahogy ezt a klasszikus ízlés esztétikusai is előírják: az érzéseket, élményeket csak bizonyos távolságból, mintegy tárgyiasítva tudja — vagy inkább: szereti — formába önteni. Úgy látszott, a „klasszikus nemzeti költő”-nek ezt a népies elvekhez — de nem a Petőfi-utánczó „kelmei”, felhám, modor-népiességéhez — ragasz-

kodó, hanem a „nemzet egészé”-re tekintő koncepcióját legnagyobb hatással az ötvenes évek második negyedében kibontakozó első ballada-virágzás példás darabjaiban valósította meg. Ezek bonyolult ábrázolóművészetét, zsúfoltan sokrétű nyelvét egész világ választja el a *Toldi* látszatra oly naiv egyszerűségétől. Bennük s általuk készült fel Arany arra a gigászi feladatra, melynek megoldását, úgy érezte s tudta, egy nemzet várta el tőle.

Jellegzetesen klasszikus eszményeket fogalmazott meg már abban a levélben, amelyet új korszaka legfontosabb sugalmazója-

nak, Csengery Antalnak írt 1856. jún. 23-án: „Az én érdemem ama — félig sikerült — törekvés: formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészet alkotni. E tekintetben tudom, hogy áll régibb költészetünk, tudom, hogy én itt még a kezdők, úttörők közt állok... Minél jobban tárgult látköröm, minél több műremekkel ismerkedtem meg a világirodalomban; annál jobban meggyőződtem, mi hiányzik a mi költészetünkben. Forma — nem jambus és trocheus — hanem ama benső forma, mely a tárggyal csaknem azonos. Érezni kezdek, mi az, miben a mesterek —

Homértól Bérangerig — *egyeznek*: bár külsőleg — kor — nemzetiségi viszonyok szerint — oly különbözők. Ezt a *valamit* megfogni, magyar viszonyaink közt reprodukálni vala törekvésem.” Egyfajta öntudatos klasszicitást jelölt meg főérdemeként Erdélyi is: „A szétoszlással, felbomlással fenyegetett s rendetlenségre hajlamos korszakból mint tudalmasan alkotó művész áll elő... amaz öntudatos népiesség kiváló képviselője.” A szakmai közvélemény egyre inkább szerette a „tudalmas”-ra vetni a hangsúlyt. Salamon Ferencnek az a némileg ingerült megjegyzése, amely *Arany János és a*

népiesség c. tanulmányában (Budapesti Hírlap 1856) volt olvasható, hogy ti. nem lehet Aranyt és Petőfit főként népies költőknek nevezni, s így „két legnagyobb költőnknek mintegy alsóbb helyet mutatni ki az irodalomban”, sokak véleményét fejezte ki. Az Akadémia gyászünnepére készült *Széchenyi-emlékezete* s a köréje csoportosuló nagylélegzetű bölcselő, sorsidéző költemények, pl. a *Magányban* meg a *Rendületlenül* nem egészen megváltozott, új költőt mutattak be, de semmiesetre sem egy „nainvul népiest”.

A rendkívüli szerepre, amelyre Arany kötelességből is, de szíve

mélyén rejtegetett vágyakozásból is vállalkozott, nem nyújthatott sem kellő környezetet, sem kellő talapzatot Nagykőrös, de az abszolutizmus egyre mozdíthatatlannabbnak látszó falai közé zárt ország sem. Arany lelki válsága idegrendszeri zavarokat, szédülést, álmatlanságot, munkaképtelenséget hozott létre: úgy érezhette, hogy, bár az országos érdeklődés újra igen komoly formában fordul feléje, meg kell fulladnia a nagykőrösi tehetetlenségben, taposómalomban, elszigeteltségben. Újra meg újra felmerült benne is, környezetében is a menekülés terve. De más iskolába menni

ugyancsak tanárnak vagy akár igazgatónak, értelmetlen vállalkozás lett volna. Ekkor, a válság mélységében érték az önkényuralom megrendüléséről szóló mind komolyabb hírek. A katonai vereségek s a gazdasági válságok megrendítették a Monarchiát kormányzó központi hatalom biztonságát, megnövelték alkukész-ségét. A „remények évei” következtek el; a Magyar Tudományos Akadémiának, a magyar szellemi vezetőréteg egyetlen komoly fórumának jelentősége rendkívüli mértékben megnövekedett. Lehetőség nyílt a tagság kiegészítésére: így választották meg Aranyt is.

Most Deáktól kapott üdvözlő levelet; a megbecsülés mily más hangnemében, mint egykor Petőfitől! „Kedves barátom!” — kezdi az ajándék-részvényeket küldő — s így fejezi be: „Nem mentegetem a szíves bizalmas megszólítást . . . de teljes mértékben hasonló viszonzást kérek és várok”. A taggá választás nemcsak kitüntetést, de reményt és kötelességet is jelentett számára. Láttuk, hozzáfogott a székfoglaló elkészítéséhez. Kissé „academicien malgré lui”-nek érezte ugyan magát, aki még Csen-gery akadémiai folyóirata iránt is „oly nagy respektussal volt, hogy csupa respektusból mitsem

126

tudott csinálni”, ahogy Gyulai-
nak írta; de most végre értelmét
látta elhatározásának, amelyről
1857-ban így írt Tompának:
„... majd ezentúl prózát írok...
Nyelvészeti s aesthetico-litteraturai
dolgokat morzsolgatok. Így bará-
tom, kinek *lova* nincs, járjon
gyalog. De a munka, bármily
lassan halad, enyhít, s nekem az
kell.” A pesti barátoknak azonban
több kellett: az, hogy Arany
végre jelen legyen a fővárosban.
A szervezkedő vezetőcsoporthel-
jességéhez hozzátartozott az or-
szágosan elsőként elismert „élő
klasszikus” is, akinek forradalmi
múltja nem szűrt már szemet a

hatalom embereinek, de ismeretes volt a hazai közvéleményben, aki példásan megbízható munkakerőnek is, meg a nemzeti közösséghez méltó formában szólni tudó költőnek is ígérkezett. Jött tehát a hívás Pestről is; egyelőre tanárnak. De Aranyinak, ha járt, más terv járt a fejében. A megszüntetett Kisfaludy Társaság helyett egy másiké, esetleg Kazinczy nevével, s már 1857-ben, Tomori Anasztáz segítségével egy folyóiraté. 1859 őszén, a Kazinczy ünnep s a maga székfoglalója alkalmával egy hetet Pesten töltött Csengery vendégeként, s megismerkedett Deák egész körével; ezután

már nem hagyta el a „pestezhet-ném”. 1860 áprilisában megerősítették a Kisfaludy Társaság új alapszabályait. Arany ismét elővette szerkesztői terveit, s mikor kilátása nyílt rá, hogy a Kisfaludy Társaság igazgató-titoknokságát is megkaphatja, némi állandó fizetéssel, sietve beadta folyamodását a lapengedélyért, s lemondva a nagykőrösi tanárságról, Pestre költözött.

„Az Üllői út és egy mellékutca sarkán, mely utóbbira a kapu is nyílik, s melynek *Három pipa utca* az ő classicus neve, szám no. 11” kapott „4 jó szobás szállást” (ma Erkel Ferenc utca);

ez akkor még a város szélének számított; a ház beépítetlen grundok közt állt, második emeletéről, ahol Aranyék laktak „a kilátás excellens” volt. Négy éven át innét járt be az akkor igen modernnek számító Trattner-házba (a mai Petőfi S. utcában), ahol az Akadémia mellett a Kisfaludy Társaság is székel. A Kálvin tértől a Párizsi utcáig terjedő részen mindent s mindenkit megtalált, amire s akire szüksége volt; az ő lakására, a „szerkesztőségi szállás”-ára is sokan jártak. Deák, Eötvös, Csengery, Jókai, Gyulai, Salamon, Horváth, Lukács, Bezerédy, Győry, Szilády, Thaly, Szász,

Szilágyi s annyian még, közelebbi, mondhatni baráti köréhez tartoztak, de az Akadémia gyűlésein s könyvtárában, meg a Kisfaludy Társaságban találkozott jóformán az egész magyar szellemi és politikai élet minden számottevő emberével. Szívesen fogadták, Heckenast felhívása a folyóirat ügyében nem propagandafrázisként írhatta: „Általános örömkialtás fogadja a fővárosba való jövetelét! Vajha az összes nemzet kezét nyújtana, hogy most élő legünnepeltebb költőjét a haza szívében állandóan megtarthassa.” Egyszerű életet éltek, de a kőrösínél sokkal jobbat. Bár panaszai „az elélhetés

gondjai"-ról nem szűntek meg, anyagilag is jobb körülmények közé került, mint amilyenekben ott élt. Egyebekben pedig: „kilenc évig nem szórakoztunk Kőrösön annyit, mint Pesten ez egy év alatt. Pedig szegényesen élünk” — írta Tompának. De a társaság s az új munkakör örömmel átélt benyomásokkal szolgált, s Aranyinak már az is komoly szórakozásnak számított, hogy „mindennapos vagyok a *Napló*-nál, Kemény-nél; ez egyetlen recreatióm, esti sétáim célpontja”, ahogy ugyancsak Tompának beszámolt. A város azért persze nem volt már s nem lett még olyan, mint amilyen

1848—49-ben körülvette. Az önkényuralom idején újra erősen elnémetesedett, s a költő élesebben figyelő szeme észrevette a megnövekedő zajgásban a megnövekedő zavart is. Azokon a sétákon egészíthette ki a Duna-partról egykor szerzett s a *Vojtina ars poeticájában* felidézett tündéri tájkép benyomásait; de azokat is, amikkel a valóságból felszárnyaló képzelődését egy heinei fordulattal visszatértette a valósághoz: „Az utcán por, bűz, német szó, piszok.”

Lélekállapotáról pontos képet adott felesége, aki 1860. nov. 3-án ezt írta testvérének: „Janimnak nagy kedve van az új pályán,

igen sok dolga van mindég, és a legnagyobb örömmel teszi; olyan sok derék jó ember közt van itt, úgy szeretik ezek, csak néha az elélhetési félelem miatt aggódik.” Valóban, ha számbavesszük, mi munkát végzett el Pesten, mit tanult, mit intézett, s mit alkotott az az ember, aki nagykőrösi évtizedének második felében egyik beteges állapotból a másikba esett, s akinek gyötrelme volt egy-egy levél megírása, s aki a „bevégzetlen élet, bevégzetlen munka” keserűségével csak romokat, töredékeket látott maga körül, azt kell éreznünk, hogy — mint nem először Arany életében — rendkívüli

méretű vulkáni kitörés tanúi vagyunk. Ha rossz sínen érezte életét, meglassult s megállt tétlen vesztelve, ha elemébe került, ha egynek érezte magát feladatával, óriások munkáját végezte félelmetes könnyedséggel és munkabírással. Amellett, hogy akadémikusként eljárta az előadásokra, megbeszélésekre, ülésekre, igazgatótitoknokként újraszervezte a Kisfaludy Társaságot, üléseket rendezett, országos társadalmi bázist teremtett, kiadványokat szerkesztett, nagyarányú vállalkozásokat kezdeményezett, mint szerkesztő lábra állította, munkatársakkal, használható kéziratokkal látta el,

minden technikai és szellemi rész-
letkérdésre kiterjedő gonddal élet-
ben tartotta, kifejlesztette a kor-
szak legszínvonalasabb folyóira-
tait; emellett megújította a maga
költészetét, elmélyítette esztétiká-
ját, hajlatossá tette prózáját, egy
év alatt megírta a *Buda halálát*,
s még arra is futotta idejéből, hogy
felfedezze, „bársonyos kézzel” át-
simítva pályára segítse *Az ember*
tragédiáját — a felsorolást még
folytathatnám.

E váratlan-hirtelen virágzás —
azon túl, hogy, kiszakadván a
halálraunt környezetből, új, ked-
vezőbb viszonyok közé került —
három fő okkal magyarázható.

Új munkakörei egymást segítve egészítették ki egymást: az Akadémia költő-tagja, a Kisfaludy Társaság alkotó-szervezője s a Szépirodalmi Figyelő meg a Koszorú minden-eszerkesztője ugyanabban a körben forgott, s végeredményben ugyanazon cél szolgálatában tevékenykedett. A három szerepre, hol nyíltan megvallva, hol titkolva, de több mint egy évtizede készült. A nemzeti eposz álma már a *Toldik* tőszomszédságában felmerült előtte s végigkísérte, egyre növekedve, egyre több történelmi, nyelvi s formai tanulmányt követelve egész nagykőrösi korszakán. Az irodalmi társulás

szükségét már akkor fel kellett ismernie, amikor először került a Kisfaludy Társaság vonzáskörébe: ennek köszönhette voltaképpen belépését az irodalomba. Petőfi szövetségeseként látta s tapasztalta, mit jelent egyetértő társak segítségét érezni s mit a magányban darvadozni. 57-ben, kedélyválságai egyik mélypontján újra felvesette egy esetleg Kazinczy nevét viselő irodalmi társaság tervét: „Társaság kell nekünk, szépirodalmi társaság. Másképp a széthúzó törekvések disszolúciót idéznek elő. Vissza kell adnunk tekintélyét a kritikának... központot kell alkotnunk e chaoszban, mely kö-

rül a jobb elemek csoportozzanak.”
S a szerkesztésre is készült. A Nép barátja társszerkesztőjeként ugyan igen rossz tapasztalatokat szerzett, de, bár a forradalom egyre radikalizálódott, hajlandó lett volna valami hasonlót, csak inkább kedvére valót, teljesen a saját hatáskörében szerkeszteni. 1850-ben egy a költői közállapotokat indultosan ostorzó levélben így ajánlkozott Szilágyinál esetleg főmunkatársnak: „Sokféle, és talán irodalmunk jelen állapotjában nem haszontalan munkásságot tudnék én egy jó szépirodalmi lap irányában kifejteni.”

Figyeljünk rá: mindig — már

a Nép barátjában is — szépirodalmi téren érez magában hivatást a beleszólásra. Csengerynek is ilyenféléről ír, s mikor végre mód nyílik rá, ilyet vállal: már a címet is hangsúlyozottan választja *Szépirodalmi* Figyelőnek. Aminthogy a Kisfaludy Társaság is „magyar szépirodalmi intézetté” alakult 1841-ben, öt évvel megalapítása után, s ezt a jellegét az újjáalakulás után is meg kívánta tartani. Tudós és szépirodalom, irodalom és költészet közt a régiségben nem volt szokás lényegi különbséget tenni. A modern tudomány azonban egyre jobban körülhatárolta a maga területeit,

kialakította saját módszereit. A költészet számára óriási s igen lényeges területeket tett szabaddá: a szépirodalom sajátos világát, tárgyát, módszereit s az ezeket bíráló-szabályzó tudományt, az esztétikát. S a XIX. század folyamán mind nagyobb súllyal jelentkezett a szépirodalom sajátos közönsége is, a polgárság, illetőleg — főként Közép- és Kelet-Európában — az ennek szerepét betöltő főként értelmiségi középréteg. Az emelkedő reformmozgalommal együtt irodalmunk is kilépett a nyelvápolás határai közül: a nemzeti lélek ébresztője, a hazafiúi közérzület nevelője kívánt lenni. A

szépirodalom önállósulása, tekintélyének, hatásának megnövekedése erősen befolyásolta mind művelőinek, mind jelenét s múltját értéklő tudósainak öntudatát, értékrendjét. Tudományos Akadémiánk-nak is voltak egészen — 1950-ben lefolyt — átszervezéséig, író s művész tagjai; volt „széptudományi” tagozata is. Természetes, hogy ebben szakmájuk tudósan is művelt képviselői találtak helyet. De egyre inkább szükség volt olyan szervezet létrehozására, amely a szépirodalom embereit egyesítette. Emellett a Kisfaludy Társaság hamarosan a fejét mind határozottabban felemelő értel-

miség szellemi fellegvára is lett. Az Akadémia anyagi alapjainak megteremtésében, társadalmi és politikai rangjának biztosításában döntő szerepe volt főnemességünknek és főpapságunknak: ez a réteg több mint egy századon át nem is adta ki ott kezéből a vezetést. A Kisfaludy Társaság ezt nem kívánta, de nem is tűrte. Kiválása azért persze nem szült ellenségeskedést az Akadémiával. A jó viszony s a személyes összeszövődöttség megmaradt 1950-ig, a Társaság megszűntéig. Ezért fonódhatott össze Arany három tevékenysége: anyagilag, a célokat s munkaköröket, de még a munkahelyet

tekintve is. Az Akadémia, a Társaság legfontosabb közérdekű dolgairól Arany mindkét lapja állandóan — szinte félhivatalosként — beszámolt; a Társaság az Akadémiával szinte egybenőve helyezkedett el az Urak utcája 2. alatti bérházban.

Külön hivatali helyiséggel, íróasztallal, hatáskörrel azonban egyelőre csak a Kisfaludy Társaságban rendelkezett a költő. 1860. aug. 1-én választották igazgatóvá 800 frt fizetéssel. Hogy ezt a munkakört is gondos „stúdium tárgyává” tegye, átbúvárolta és kijegyzetelte a Társaság évkönyveit. Még az év őszén elfoglalta

hivatalát és sok nehézséget legyőzve, be is töltötte 1865-ig. Lemondásakor Eötvös József, az elnök „a Társaság legforróbb háláját tolmácsolta Aranyak négy évi buzgó fáradozásaiért, melyeknek a Társaság újjáéledése és haladása köszönhető” volt. 1867-ben, Eötvös lemondása után a Társaság egyhangúan elnökévé is választotta, de az Akadémiának akkor már főtitkára ezt a megiszteltetést is elhárította.

A Társaság igazgatójaként három fő területre terjedt ki gondja és munkája. Elsőül: újjá kellett szerveznie a Társaságot s megfelelő társadalmi és anyagi bázist

kellett fennállásához, működéséhez teremtenie. Főképpen: neki kellett megszerveznie és életben tartania a tagok, nem utolsósorban a száz forintot fizető „alapító-tagok” országos hálózatát. Azután: neki kellett gondoskodnia a Társaság életéről; a havonta rendezett ülések s az évente rendezett nagygyűlés műsorának összeállításáról, előadók megnyeréséről; ilyen szerepben nemegyszer magának is fel kellett ülnie az előadói asztalhoz, „beugorván”, akár saját műveinek, akár másokéinak bemutatójaként. Részt kellett vennie a bírálóbizottságok munkájában; ilyen minőségében nem egy aprólékos, ta-

nulmánnyá kerekedő jelentést írt. Jelentéseket kellett készítenie a szervezés állásáról (a pártoló tagok számát sikerült majd másfélezerre feltornásznia), a pénzügyi gazdálkodásról; az anyagi helyzet, mivel a kiadványok, rendezvények, pályadíjak költségei nemegyszer túllépték a bevételeket, néha oly siralmasan festett, hogy még a maga kis fizetését is „arcátlanság”-nak érezte felvenni. Az ő gondja volt a sokszor kínos sürgetésekkel, sértődések elsimításával stb. járó levelezés intézése. S harmadjára, de nem utolsósorban: övé volt a Társaság kiadványainak gondja. Az Évkönyvek

mellett gondoskodnia kellett a pártoló tagoknak illetményként járó — évi 60 ívre rúgó — kiadványsorozat kiadásáról. Ennek részére, az állandó sürgetések ellenére sem igen tudott eredeti magyar műveket szerezni; annál boldogabb volt hát, hogy felfedezhette, bemutathatta s „bárszonyos kézzel átsimítva” nyomtatásban is közrebocsáthatta *Az ember tragédiáját*. De övé volt még három nagyra tervezett önálló kiadványsorozat gondja is: a teljes magyar Shakespeare-é — amelynek anyagi fedezetét egykori tanártársa, Tomori Anasztáz vállalta még Kőrösön —, a teljes magyar

Molière-é és a *Magyar Népköltési Gyűjteményé*. A Shakespeare-kiadásnak — amelynek három darabját ő fordította mintaszerűen, s amelynek számára nyolc dráma fordításának a szöveg rostjaiig hatoló bírálatát ő készítette el — három első kötete, a Molière-kiadásnak ugyancsak első három kötete az ő igazgatása idején jelent meg. A *Népköltési Gyűjteménynek* csak tervezetét készíthette s néhány kötet előmunkálatait végezhetette el.

A folyóirat-szerkesztést általában „mellékes” munkaként emlegette barátai előtt, nemegyszer kissé mentegetődzve, mint olyan

munkát, amellyel Pesten létük anyagi feltételeit jobban biztosíthatja. Holott, láttuk, készült e szerepre, s boldogan vállalta is a vele járó mérhetetlen gondot, vesződséget. Boldog volt, amikor Csengerytől arról értesült, hogy „én (ti. Csengery) és Deák azt hisszük, egy szépirodalmi lap, melynek élén neved áll, számíthat a közönség jókora pártfogására. Természetesen mi — s ezt Deák mindenk fölött ígérte — szintén elkövetnénk mindent a részvét gerjesztésére... Bármiként, monda Deák, de szégyen volna, ha független állást nem tudnánk itt számodra biztosíta-

ni... S meg lehetsz győződve, hogy Deák oly utakat és módokat ért, melyek önérzetteddel összeférnek.” Arany súlyos kételyeitől szabadulva, s némi „fixum” biztatását is érezve, belevágott a vállalkozásba, s azonnal hozzáfogott a szervezéshez. „Ha a halott is mozog már, te se, az élő, nem tespedhetsz tovább. Írnod kell... Szándékom minden új szépirodalmi művet először igen rövid, tájékoztató ismertetéssel mutatni be; azután a jobbakat, vagy az egymás tekintetben figyelemre méltókat tüzetesebb kritikával kísérni. Továbbá a külföldi bellettristikát is folyvást

szemmel tartani, s nevezeteseb
tüneményekről értesíteni a magyar
közönséget. E téren is óhajtom,
elvárom közreműködésed”: ilyen-
féle felszólítást — mint Lévay-
nak — küldött minden barátjá-
nak.

A Szépirodalmi Figyelő azokat
a célokat tűzte ki, amelyeket e
baráti levelekben előlegezett. Az
1860 novemberében megjelent első
számot bevezető Előrajz így fog-
lalja össze a lényegét: „Célja
a lapnak a magyar szépirodalom
(műpróza és költészet) aesthetikai
fejlődését előmozdítani. Eszközli
a célt I. *Elméletileg*: széptani
értekezések, hosszabb, rövidebb

tájékozások, fejtegetések által. II. *Gyakorlatilag:* 1. Szépirodalmi dolgozatok közlése által. 2. Szépirodalmi, úgy hazai, mint külföldi termékek egyszerű vagy bírálatos ismertetése által. 3. Bármely irodalmi jelenség méltatása által, amennyiben az aesthesis körébe esik. 4. Az által, hogy a hazai irodalmi, főleg szépirodalmi intézetek — minő a Kisfaludy Társaság — működését folytonos figyelemmel kísérendi; valamint a költészettel rokon művészetekre is alkalmilag kiterjeszkedik. 5. Céljaira, hamikor szükségesnek látja, a képző és hangzó művészetek segélyét is igénybe veszi. 6.

Rövid híreket közöl a bel- és külföldi társasélet, de leginkább az irodalom és művészet köréből.”

— „Az érdemnek koszorú, a tehetségnek buzdítás, a lelketlen kontárságnak visszariasztás kell.”

„... főleg a készülő s kezdő írókra szándéka hatni, hogy elvégre kihatoljunk az öntudat nélküli naturalismusból.” „Nem a régít az új ellenében hanem az örök szépet az idő gyarlóságai ellenében akarjuk képviselni.”

„Óhajtasom az, hogy e lap irányadóvá s mintegy irodalmi központtá nője ki magát.” Ilyen mondatokat olvashatni az *Előrajznak* az összefoglalást előkészítő szövegében.

E programot nagyjában és egészében meg is valósította. A fő hangsúlyt a bírálatra s az elvi jelentőségű kérdések kifejtésére, megvitatására vetette. Az igen felfezaporodott szépirodalmi termés egészének értéklő áttekintését tartotta legfőbb feladatának.

Barátainak azonban igazuk lett. A lap, melyről kezdetben még úgy vélte „nevem az első évben összehozna annyi előfizetőt, amennyi szükséges volna”, mind a munkatársak, mind az olvasók körében egyre nagyobb részvétlenségre talált; az indulás idején összegyűlt mintegy 800 előfizetőből 1862-re már a fele is alig maradt,

s a megbecsült, óhajtott munkatársak nagyrésze is legfeljebb ígérekkel táplálta. A hanyatlás okát az irodalmi életben járatosabb barátok a *Szépirodalmi Figyelő* túl magasra szabott kritikai igényében, az elvi jellegű, „elvont” cikkek túlsúlyában, a divatlapokétól nagyon is elütő puritán formában látták; egy szűkebb kör, különösen Gyulaié, bíráló hangjának némi tompítottságában, a polemikus hév hiányában. Arany kénytelen is volt megszüntetni, s „publikum-csődítőbb alakban” újjáéleszteni. Leghatározottabban Tompa idevágó tanácsa szólt: „Semmi vagy igen kevés kritika.

Legyen kijelentve, hogy a lap szépirodalmi lap lesz, különösen, hogy *nőolvasmány* is. A mostani címet el kell vetni és a leendő egy szóból álljon. Bizony jó lenne egy-két képecskét is adni.” Arany az anyagiakkal is gondolt: „Méltányos és igazságos kulcsot állapítottam meg az írók díjazására nézve, mely a szerint növekedik, amint a közönség pártolása lapom felé fordul.” A terjedelmet számonként fél ívvel növelte, hogy több olvasmányt nyújthasson, s képmellékletként a *Magyar költők arcképcsarnokát* adta. Így indult meg 1863 jan. 1-én a *Koszorú*. Ennek tulajdonosa volt:

a terjesztés gondjai is ráhárultak tehát. Példátlan erőfeszítéssel is csak néhány évig volt képes azonban fenntartani a *Koszorút* — amelynek elvrendszere, értékskálája egyébként lényegében azonos volt elődjével —, s 1865-ben, amikor az Akadémia titoknoki állásában már elegendő alapot látott megélhetésére, bár az esetleges folytatás lehetőségét megpendítve, de a reménytelen erőfeszítésbe végleg belefáradva, megszüntette a lapot.

A kérdés minden vizsgálójának feltűnt annak az irodalmi természetnek temérdeksége, amely Arany pesti első fél évtizedének idején

158

létrejött. A kritikai kiadás öt testes kötetét megtöltik csak a prózai írások — pedig a hivatali iratok nagyrésze elveszett, vagy csak regestákban van felvéve, a jelentéseknek töredéke maradt meg csupán, s a kiterjedt levelezést nem számítom ide. Terjedelménél még feltűnőbb ennek a termésnek rendkívüli sokrétűségében is megnyilvánuló egyneműsége. Van benne bírálati irat, eredeti és fordított széppróza, tanulmány, program, vitacikk, ismertetés, ismeretterjesztő munka, jelentősnek tartott könyvek, értekezések kivonata, elemző részletességű s lapidáris rövidségű bírálat; aztán szerkesztői jegyzetek,

hozzászólások, beszámolók a hazai és az európai irodalmi élet fontosabb eseményeiről, de színházi, képzőművészeti, zenei tárgyú rövidebb-hosszabb írások is, szerkesztői üzenetek, amelyeknek tárgya és formája az önkéntelenül tréfás versikévé kerekülő üzenettől a békéltető magyarázkodásig, az előfizetési felhívástól a szigorú helyreigazításig, a baráti jó-szótól a csípős visszavágásig terjedt. A tőle származó közleményeket hol teljes névével, hol fedőnévvel, hol csak többé-kevésbé azonosítható jellel jegyezte Arany; rengeteg írása névtelenül jelent meg, elvegyülve néhány segítőtársának —

főként fiának és Gyulai Pálnak —
ugyancsak jeltelen írásaival. A
vizsgálódó kutatás máig sem tud
mindent azonosítani, különválasz-
tani. De ez a folyóiratok egészét
tekintve nem is lényeges. Volta-
képpen ő írta az összes számokat;
mert hiszen szerkesztőként nem
elégedett meg a közölt darabok
elvszerű gonddal történt kiválasz-
tásával, sugalmazásával — sokkal
jobban beavatkozott mindenbe,
amit lényegesnek tartott: innen a
sok szerkesztői megjegyzés, beszá-
moló, üzenet, állásfoglalás. Ez
szükségből is történt így: újra meg
újra felhangzanak sűrűsödő pana-
szai, hogy maga kénytelen fordí-

tani, írni, kivonatolni, ismertetni, mert hát meg kell töltenie a számokat. De — főként kezdetben — így történt ez kedvtelésből is. Annak, aki csak némileg elmélyülő figyelemmel nézi át e folyóiratokat, észre kell vennie, hogy a bennük kiömlő mondanivaló évtizedes szemlélődés, készülődés alatt gyűlt fel, hogy kifejezésük, formábaöntésük által egy hosszasan érelődött meggyőződés, sokszor sebzett érzékenység és igazát tudó szenvedély keres utat, könnyebbédést s egy alapos stúdiumokkal megtámogatott irodalmi koncepció alkalmat arra, hogy hatást gyakorolhasson a megbomlott,

helytelen utakon tudott irodalmi, szellemi élet fejlődésre.

Az igazgató-szerkesztő gyakorlati és írói munkásságát irányító, rendkívül sokrétű benyomás, eszmélkedés és vita három kimagaslóan fontos elvi kérdés-góc körül kristályosodott ki. Ezek: a népi-nemzeti irodalom koncepciója, az európai és magyar szellemi világ kapcsolatainak kérdése, végül az eszményítés és a valósághoz tapadó hűség küzdelme a művészi ábrázolásban.

Arany már fellépése idején világosan megfogalmazta az első kérdés-csoportról vallott felfogását: célja nemzeti költészet, egyelőre

népies köntösben, később majd anélkül. Népi és nemzeti egyensúlyának megvalósítását látta s értékelte nagyra Petőfi költészetében s — a maga határait szokott túlzó szerénységével megvonva — ennek jegyében tartotta komoly eredménynek azt, amit a maga költői gyakorlatában elért. Ehhez az eszményhez mindhalálig hű maradt, bár az újdonságok, a komoly kísérletek iránt sokkal nyitottabban, fogékonyabban, alkalmazásukra készebben, mint kortársai közül akárki — epigonjairól nem is szólva. A fejlődés folyamán — mai kifejezéssel — „kétfrontos harc”-ra kényszerült. Az ötvenes évek ele-

jén, a Petőfi nyomán elburjánzó
nyegleség Petőfinek a népek sza-
badságát a világszabadság eszmé-
nyének magasába emelő forradal-
miságát „dalidós”, magát komoly-
talan külsőségekben s nagyidai
álmodozásokban kiélő, szólam-
negyvennyolcas zugpolitizálássá,
közvetlen természetességű szemé-
lyességét és realizmusát műveltség-
ellenes, „ildomtalan” közvetlen-
séggé, cigányos-improvizáló „na-
turalizmusná” züllesztette: a „né-
piesség”, úgy, ahogy minden fe-
gyelem s céltudat nélkül elszaba-
dult, a vidékies színvonaltalanság
áradásával lett egyértelmű. A
másik oldalon az a seszínű, seízű

irodalom burjánzott, amely az almanach-líra hagyományát igyekezett felfrissíteni az egykorú európai divatok Pestre vetődött törmelékeivel: ez meg a városias színvonaltalanságot képviselte; azt a „polgáriasodást”, amelyről már az 50-es évek közepe táján úgy érezte Arany, hogy „csapásul fordul reánk”, azt a kozmopolitizmust, amely ellen oly igazságtalanul játszotta ki egy akkor már megmerevülő akadémizmus az *Őszikék* nagyon is modern, de modernségét rejtve őrző költőjét. Az egyik fronton vívott küzdelmében a népiesség híven őrzött értékei számára keresett lehetőséget, hogy

továbbfejlődjenek egy kiművelt, a világszerte módszeresen kibontakozó népköltési gyűjtő és feldolgozó munka eredményeivel alátámasztott, a hazai népköltés és népies régiség gondosan megmért eszközeivel meggazdagított, az egész nemzetet áthatni képes népiességgé. A másik oldalon a klasszikus és az egykorú világirodalom műköltői irányait s értékeit kívánta megismertetni a jobb olvasókkal, s mértékül alkalmazni a hazai „városiasodás” híg vagy zavaros divatlap-irodalmával szemben.

Ezt azért is tehetette, mert megmaradt páratlan szorgalmú és befogadó-ítélőképességű olvasónak.

Az Akadémia könyvtárában megnyíltak előtte az egykorú világ-irodalom jelentős német, francia, olasz, de főként angol folyóiratai: ezekből merítette eleven, sokoldalú és alapos világirodalmi tájékozottságát. Mentől többet tudunk erről a tájékozódásról, annál inkább előtérbe nyomulnak európai mintaképei, sugalmazói közt a nagy viktoriánusok. Nem szolgáian követte őket, de valami olyasmire törekedett a hazai szűkösellentmondásos-szakadékos viszonyok közt, mint azok. Ott találta meg főként az eszményítés és valóságábrázolás olyan összhangját, amelyet a magáénak is érezhetett.

„Nem a való, de annak égi mása”:
ez annyiszor kifogásolt elv nála
voltaképpen egyfajta — a klasszi-
kus mértéket, a művészi alkotás
lekerekítetttségét, öntörvényűségét
őrző, munkáló, megkívánó, gya-
korlatban kialakult, a klasszikusok
és a népköltészet évszázados közvé-
leményével hitelesített — tapaszt-
lati esztétika volt. Ennek alap-
elveit könnyű — iskolás szabá-
lyokba foglalva — akadémizmus-
nak, konzervativizmusnak bé-
lyegezni, a gyakorlatban azon-
ban rendkívül nyílnak, hajlékony-
nak bizonyult. Azáltal, hogy „tu-
dalmas” rendet igyekezett hoz-
ni a „természetességet” hirdetve

műveletlenségét igazolni kívánó rendetlenségbe: a nagy-realizmusnak is megalapozója, iskolája lett. Nem ok nélkül jegyezhetette fel a *Koszorú* leköszönő szerkesztője nyugodt biztonsággal felsorolt érdemei közé: „a negélyezett előadást egyszerűbb (noha olykor pongyola) elbeszélés által felváltva találjuk . . . hol nem az *utolsó lap* feszítő érdeke, hanem a jellemzés és előadás folyama tekintetett főnek”. Nem véletlen, hogy Arany lapjában s az ő fordításában jelent meg először a nagy-realizmus egyik első s oly nagy hatású remekműve *A köpenyeg*.

1860-ban, amikor még csak

tervezgette a lap-indítást, ezt írta
Tompának: így „még talán az iro-
dalomnak is lehetne szolgálnom”.
S lett, nem ahogy mondani szok-
ták: „költészete fogytán”, hanem
mert úgy érezte, kötelessége bele-
szólni az irodalom dolgaiba: „néző-
ből” a szellemi élet tevékeny része-
se, „éneklőből énektanár”. Igye-
kezett valóban az irodalom tanára
lenni: mint Nagykőrösön, most
is kezébe vette az egyes munkákat,
megmutatta nyelvük botlásait, öt-
vözetük hibáit, képeik zavarossá-
gát, szerkezetük fogyatékosságait.
Harmadrangú szerzők munkáival
is elbajlódott, de szelíd eréllyel,
megírta véleményét jeles költőtár-

sairól, még barátjáról, Tompáról is. De írt olyan bírálatokat, elvi fejtegetéseket, író-arcképeket is, amelyek azt bizonyítják, hogy ha a próza terén is meg lett volna legalább az a bátorsága egyéniségének teljes bevetésére, mint a költészetben: szépprózaíróként, főként esszéíróként is elérhette volna azokat az ormokat, amelyeket költészetében elért. — Elég lesz itt csak olyan dolgozataira utalnom, mint az *Irányok*, az *Egy szó, mely kell, de nem tetszik*, *A magyar népdal az irodalomban*, az *Irodalmi hitvallásunk*, a *Visszatekintés*, a *Fejes István költeményeiről*, a *Tompa költeményeiről* írt bírálatok s az

Orczy Lőrincről, Gyöngyösi Istvánról, Gvadányi Józsefről és Szabó Dávidról szóló tanulmányok. Prózáját illetően azonban nagyon is kishitű volt; a maga önkicsinylő nyilatkozatai és tisztelőinek általánosságban mozgó dicséretei után mostanában kezdünk rájönni ennek a prózának autonóm értékeire: tárgyiasságára, tömörségére, hajlatosságára, erejére, lendületére. Hogy kora legjobb magyar esztétikai gondolkodói közé tartozott, túlszárnyalva ebben a filozófiailag iskolázottakat is, most kezd világossá válni. Hogy a kor legigényesebb s legszínvonalasabb folyóiratait szerkesztette, maga is tudta,

szerény büszkeséggel visszatekintve munkájára ezt le is szögezte. Eredményeire nézve azonban nem voltak kétségei. „...kritikai lapszerkesztésem alatt elég alkalmam volt meggyőződni, hogy praeparatorágom nem kell senkinek — jó, hát nem kell.”

A FŐTITKÁR

Hogy ebben az 1867-ben közzétett nyilatkozatban mennyi volt az ingerültség s mennyi a rezignáció, nehéz ma már pontosan lemérni. Bizonyos, hogy akkor már nem csupán a jobb közönség s a jobb írók közönye hangolta le, hanem a közszellem átalakulása is. A lélektan jól ismeri a megfeszített munkákat követő kimerültséget, a „kegyelem esőzése” után a lelki szárazság állapotait. Feltehető, hogy Arany, miután tűzhányók hevével s óriások erőfeszítésével

elmondta mindazt, amit lényegesnek érzett, elhallgatott, hogy ne ismételje magát. Azelőtt is úgy volt vele, hogy ha megoldott egy-egy költői feladatot — pl. a naiv költői beszélyét, a hazafiúi allegóriáét vagy a balladáét — másfelé fordult érdeklődése; — bírálataiban is vissza-visszatér a hatásosnak bizonyult modor-ismétlések elutasítása. De itt nagyobb, összetettebb vállalkozásról volt szó; olyanról azonban, amelynek teljes erejű folytatásához szüksége volt egy nagyobb közösség együttérző részvételére, arra hogy szükségesnek tudja s ezzel igazolhassa erőfeszítéseit.

Amikor Pestre költözött s belevágott az „énektanárságba”, ahogy már mondtam, a „remények éveinek nemzeti lelkesültsége, nekibuzdulása, reménye vonzotta, lendítette; bár aggasztotta is őt, *Nagyida* éneklőjét. Egy epigrammatikus tömörségű s torokszorítóan személyes hazafiasságú 1861 című nyolcsoros versét így fejezte be: „Ne csalj, ne csalj, midőn remélni kezdtünk, Még egy csalódás: annyi mint — halál.” Ez az aggódva reménykedő bizalom, a múltakból tanulságot meríteni kívánó férfielszántság, ez a reményen túli remény, ez a rendületlen helytállást parancsoló elkötelezettség sugallta

a *Széchenyi emlékezetét*, ezt a történetírói, lélekbúvári, nemzetnevelői s művészi tekintetben egyaránt kivételes esszé-ódát, amellyel 1860-ban, hosszú hallgatás után újra mint nagy s egy nemzet nevében méltón megnyilatkozó költő állt ki a porondra; a *Rendületlenült* és a *Magánybant*, a magyar költői publicisztika e költő-pedagógusi remekléseit. 1862 február végétől 1863. május 6-ig, mérhetetlen egyéb munkájától ellopott időben megírta a régóta tervezett hun trilógia, a *Csaba királyfi* első részét, a *Buda halálát*. Ezzel is az egész magyarsághoz kívánt szólni, hiszen mindig is oly hőskölteményről

álmodozott, amelyet a nép „vérévé tanulhasson”. Elvetette tehát a hősepika klasszikus és romantikus hagyományát. De nem vethette el a feléje forduló igényt. Ezért az elveszettnek hitt naiv eposzt akarta, krónikáink alapján s a közös emlékezet mozzanataival hitelesítve rekonstruálni. Az önálló Magyarországért küzdő társadalmi erőknél a magyar birodalmi hagyomány felragyogtatására volt szükségük: a nemzet — Arany úgy érezhette — azt várja költőjétől, hogy világbíró Attila népéig, a hunokig vigye vissza a magyarság családfáját. Az Attila és az Árpádok birodalma közti jogfoly-

tonosság hordozójaként Csaba királyfi tűnt fel. De Buda és Attila végzetes összecsapásában az örök magyar testvérviszály, az indulatain úrrá lenni nem képes Attila végzetes bűnében az örök magyar önuralomhiány veszedelmének példázata is alakot, költői kifejezést nyert.

1861 őszén eredménytelenül szétoszlott az országgyűlés. „Tudjuk már, hogy amért küzdénk, Nem egyéb, csak fikció”: írta a Szépirodalmi Figyelő szerkesztője egy kéziratot kérő verses levélben Jókainak. Részben ez is lehetett az oka, hogy „a politika szárazságai”-tól még inkább távortartotta magát.

Még világosabb lett előtte, hogy az adott körülmények közt az első renden követendő, mert követhető nemzeti út: a közműveltség mélyítése, erősítése, öntudatosítása. Ezért törekedett arra, hogy „a nagyobb közönség, kellemes formák örve alatt, eljusson ama sokoldalú szétpillantáshoz, melyet általános műveltség neve alá foglalnak össze. Míg az olvasók nagy többsége bosszúsan így kiált fel: »mit érdekel engem az esztétika, az irodalom, a néprajz, idegen országok műveltsége!« stb., addig lehetünk jó gazdák, talán politikusok is — de művelt nép, amint e szót máshol értik — bizonyára nem”. A

központi hatalom erőszakpolitikája azonban részben teljes reménytelenséget, részben ellenhatást vagy politikai alkukészséget váltott ki: mindenképpen újra a politikai tárgyak felé terelte az érdeklődést: olyan tárgyak felé, amelyekről Aranynak a változékony közvéleménytől eltérő véleménye volt. A *Buda halálát* csak a barátok tisztelete köszöntötte; az a hatás, ami Aranyt a folytatásra készíthette volna, elmaradt. Keserű rezignációja egy 1865 körül keletkezett négysoros sóhajban talált talán legeggyértelműbb kifejezésre: „Szülőhelyem Szalonta, Nem szült engem szalonba; Azért vágyom

naponta Kunyhóba és vadonba.”

Régóta melengetett s előkészítgetett terve, hogy Szalontára húzódik vissza, két okból is zátonyra futott. Régebbi fekvőségeit egy nagyobb, mintegy kétszáz holdnyi birtok vásárlásával egészítette ki, mikor 1863-ban oda adta férjhez Juliska lányát. A birtok bérbeadásával járó tapasztalatai azonban arról győzték meg, hogy ottani jövedelméből semmiképpen sem biztosíthatja magának azt a független nyugalmat, melyre egész életében vágyott. Így hát, amikor a meghalt Szalay László helyére megválasztották az Akadémia titok-

nokának, elfogadta — bár, ahogy hangoztatta, csak ideiglenesen, legfőlebb két évre — a megtisztelő hivatalát. Tehát újra csak Pesthez kötötte magát. A Szalontára visszatérés oly szeretettel s annyi honvággyal dédelgetett tervének, „ábrándjainak záróköve” pedig az a kő lett, amelyet Szalontán 1865-ben meghalt lánya sírjára állíttatott Imádott gyermekének haldokló-ágyához azért nem juthatott el, mert már halaszthatatlan akadémiai teendői láncolták hivatalához. Ide január 26-án választották meg, s azonnal elfoglalta meglehetősen rendetlenségben talált s az átalakulás állapotában levő hivatalát.

Az őt ért mély családi gyász s a mérhetetlenül nagyranőtt hivatali munka szolgáltatta azután a legfőbb és első látszatra mindenképpen indokolt jogcímet évtizedes költői s írói elnémulásához.

Az Akadémia első elnökének, a koronaőr, aulikus Teleki Józsefnek 1855-ben történt halála után a konzervatív, de magyarságában megingathatatlan s rendkívül tevékeny Dessewffy Emil lett az új elnök; sikerült kieszközölnie az Akadémia újjáélesztését, a módosított alapszabályok jóváhagyását, új tagok választását, Eötvös József másodelnökségét. Az új vezetőség széles körű társadalmi mozgalmat

szervezett; 1860-ban az alaptőke meghaladván az egymillió forintot s minden megmozgatható erő megmozgattatván, hozzáfogtak a Dunaparti palota építéséhez. 1864-re nagyjában készen állott a palota. 1865 márciusában megkezdődött a beköltözés. Ennek főterhe s a palota további belső kiképzésének gondja is Aranyra hárult tehát. A tőle megszokott gondossággal s a hosszú közszolgálatban szerzett gyakorlattal hamarosan rendet teremtett a titoknoki hivatalban; megszervezte az elmaradt székfoglaló előadások pótlását, az ülések műsorait, gondoskodott a határidők megtartásáról, a posta s irattár

186

rendjéről, az ügyiratok iktatásáról, az osztályok munkájának összehangolásáról, az akadémikusok hivatali vagy a hivatallal kapcsolatba hozható — pl. vasúti kedvezmények! — ügyes-bajos dolgainak elintézéséről, a különféle, s egyre szaporodó kiadványok gondozásáról; vezette a jegyzőkönyveket, felügyelt a gazdálkodásra, előkészítette a palota átadásának-felavatásának ünnepségeit, a nagygyűléseket, az évi jelentéseket, végezte az új tagok beiktatásának, az elhunytak elbúcsúztatásának, az Akadémia propagálásának szervező s részben végrehajtó munkáit, s annyi mindent még, a palotát

látni kívánó kitűnőségek kalauzolásáig. S mindezt két éven át Üllői úti lakásáról bejárva; mert a palotában épült titoknoki lakást bérbeadták — ezzel önérzetében is véréig sértve a költőt.

Az Akadémián — mint egykor a szalontai községházán — újra, de most már az ország egyik legfontosabb helyén, a középpontba került Arany: nem a hatalom birtokosa, de a mozgásban, kibontakozásban levő ügyek beavatottja lett. A kiegyezést előkészítő hazai erők egyik legbefolyásosabb csoportja ti. az Akadémia körül alakult ki. Ne feledjük, hogy az új palota termeiben folytak le 1867-188

ben a legfontosabb tárgyalások, hogy az Akadémia a kiegyezés után, nyilván érdemei elismerésül is, nagyobb hatáskört, megnőtt tekintélyt, számtalan kitüntetést és legmagasabb ajándékot kapott. Ha valamire, a kiegyezést vállaló-végrehajtó hazai gárda tekintélyének s hitelének biztosítására természetszerűen nagy szükség volt az országos tekintélyű, népi származású s a népi-forradalmi hagyományhoz hű, de már az udvar szemében is elfogadható költőre. Hogy valóban ilyen szerepre is szánták, s hogy ebben ő nem érezte jól magát, közvetlenül is bizonyítja Rónay Jácintnak,

Eötvös József Angliából éppen 1866-ban hazahívott belső embe-
rének feljegyzése. Eszerint Eötvös
őt így alkalmazta az Akadémián:
„Ön szorosabb hivatalos összeköt-
tetésben leend az akad. titkárral,
ő nem udvarias, nem barátságos
egyéniiség, de ezt ne vegye szigo-
rúan, Arany János jobb, mint
aminőnek mutatkozik, s talpig
becsületes ember. Nem társaságba
való férfiú, ezt ő jól tudja, azért
kerüli a tudományt; de odatűztük
boglárul a kalpagra, most már
ott kell ragyognia.” Az újjászerve-
zett Akadémián főtitkári címet
és rangot kapott, fizetését felemel-
ték, az új elnök, Eötvös József s

190

Lónyay Menyhért, az alelnök megajánlották neki a lakást a palotában; ő elfogadta azzal az indokkal, hogy könnyítést remél a beköltözéstől; nem sok időre: „ezt az egy évet is fájdalmasan toldom már az eddigiekhez”. Mindez akadémiai belső ügy is lehetett. Hogy másról is volt szó, a Szt. István rend országosan közhírré tett adományozása bizonyította. A kitüntetést csak tiltakozva, Eötvös és Wenkheim miniszterek személyes kapacitálása után fogadta el, azzal, hogy „sem hálálkodó audientiára nem megy, sem a keresztet soha fel nem teszi”. Mégis úgy érezte, „fizetett hazaárulónak”

fogják tartani, s még Tompa sem tudta ígénél egyébbel vigasztalni: „a te világod nem e világból való”.

Azzal válaszolt most is a vélt közhangulat s a valóságos belső ellentmondás szorongatására, hogy — kevés, az általános képet csak erősítő kivételtől eltekintve — életének még hátralevő másfél évtizedére költőként, íróként a nemzet nyilvánossága előtt megszólaló közéleti szereplőként néma maradt. Elnémulását nem lehet *csak* ezzel a politikai okkal megindokolni: a gyász, az ihlet kiapadása, a hivatali elfoglaltság, a beteges állapotok, fülzúgás, epebántalmak, makacs hörghurut elégséges s általa

192

gyakran emlegetett indokot szolgáltatott a hallgatásra. De korábbi virágkorai bizonyítják, hogy nehezebb körülmények közt is úrrá tudott lenni olyan körülményeken, amelyekre most oly szívesen hivatkozott, ha nagy vállalkozásainak folytatását, újak, aktuálisak megkezdését kérték, bár igen nagy tisztelettel, számon tőle. A rejtett okról a nyilvánosság előtt nem szólhatott; régebben néhányszor már megégette magát, s kivált fájdalmas tapasztalatait mindhalálig megőrizte. A kiegyezéssel alig értett egyet. Az 1860 körül kialakulóban levő helyzetet, bár a Deák-párt baloldalán, s rezignált

fáradtsággal, kétkedő bizakodással, még hajlandó volt vállalni. 1867 azonban s főként az, ami utána következett, megnyugtatóni sem tudta, nemhogy kielégíteni, vagy lángra gyújtani. „Valami nyomorult experimentumra lehetünk készen s örökké tartó ideiglenségre”, írta 66 végén sógorának, s két évvel később Tompának: „Most igazán oldott kéve nemzedted! Korbács kell ennek, akkor összetart: adj neki egy ujjnyi szabadságot, s előrjöngi a hazát.” Ne feledjük: dolgozószobájának falán ugyan Deák Ferenc arcképe függött, de íróasztalán, egyetlen arcképként, Teleki Lászlóé állt.

Nem vállalkozott semmilyen közéleti szerepre. A képviselőséget már az 1860-as választások alkalmával visszautasította. Nem vállalkozott az akadémikus irodalom-szervező, lapszerkesztő szerepére sem, amelyet pedig most már kockázat nélkül vállalhatott volna Csengery helyett a Budapesti Szemle élén. Amikor pedig — már 1875-ben — meghalt Toldy Ferenc, neki ajánlották fel tanszékét az egyetemen. Ezt a kitüntető megbízást is elhárította. Ahhoz, hogy kitörjön a köréje záruló gyűrűből, nemcsak más, az övénél kevésbé megpróbált és óvatos természet, de más társadalmi és politikai háttér

is kellett volna. A kiegyezés létrehozóinak, de még inkább kihasználóinak sikerült minden komoly ellenzéki tömeget semlegesíteniök, vagy szétzüllesztetniök. Tisza Kálmánhoz, aki közeledni szeretett volna hozzá, semmi bizalma nem volt, s amikor az egykori ellenzék vezére „szegre akasztotta a Bihari Pontokat”, s átvette a hatalmat, amelyet aztán, szennyes taktikákra és korrupcióra építve, másfél évtizeden át kezében tartott, végleg elfordult a politikától.

Tehette ezt annál inkább, mert 1878-as főtitkári beszámolójában is attól óvott, amitől már előbb lapszerkesztőként is: hogy a poli-

196

तिकai élet nekilendülése el ne vonjon a szellemi élet, tehát a tudomány iránti minden érdeklődést, mert „ez nem mutatna összes állam-szervezetünk épségére”, s mint az igazi költő — ismételte meg — „a tudós *főleg* mint tudós teljesíti polgári kötelességét”. A világpolitikai s a hazai közügyek iránti élénk érdeklődését azonban mindig megtartotta, s ezekben — magát sem vonva ki a felelősség alól — pártatlan szigorúsággal ítelt. A német—francia háború idején nem csak leveleiben bélyegezte meg a háborút, hanem 1871-es főtitzári jelentésében is: „Mindabban, ami történt, az emberiség

évezredes haladásának egyszerre tagadását véltük látni. Csuda lett volna-e, ... ha Clio eldobja tolát, midőn a népvándorlások iszonyait ismétlődni tapasztalja ..., ha a bölcselem éppen választott népe tettein kénytelen pirulni; ha végre a mennyiségi és természet-tudományok minden dicsőített fejleménye, óriási haladása, kiválóan arra fordíttatik, hogy a rombolás eszközeit tegye ellenállhatatlanokká.” Az 1877-es orosz—török háború iszonyata a modern versnek is félelmetes töredékben, „*A néma háború*”-ban keresett kifejezést, s a világhatalmak egyensúlypolitikájának cinizmusát a „*Civi-*
198

lizáció"-ról szóló epigramma így jellemezte: „Az erősebb ha mi csínyt tesz, összeül és helybenhagyja.”

Hogy a kiegyezésről mi volt őszinte véleménye 1868-ban, a nyilvánosság előtt fia fogalmazta meg az Arany János hazafiúi verseire egész szóhasználatában, még versmértékében is oly nagyon emlékeztető *Tünődésben*. Ő maga pedig — egy évtizeddel később — az Ady látomását kísértetiesen előlegező *A régi panaszban*: „Egy világ hogy ránk omoljon? Kül-erőszak elsodorjon? . . . Vagy itt-benn rohadni el?” A maga hallgatótagabb jelkép-nyelvével azonban

korábban is, közvetlenül a kiegyezés közelében kifejezésre juttatta ezt a véleményét. 1866-ban a jó szimatú Ráth Mór ajánlatot tett *Összegyűjtött Költeményeinek* kiadására. Glédába állította tehát „rongyos vitézeit” s a hat csinos kis kötetben — később egyetlen nagy formátumúban is — közrebocsátott versek közt ott volt olvasható már a maguk történeti rendjébe beillesztett forradalmi és szabadságharcos versek minden lényeges darabja: ott volt, változtatás nélkül *Az elveszett alkotmány* teljes szövege s — a *Bolond Istók* II. énekéből oda emelt értelmező-magyarázó szakasszal bevezetve —

A nagyidai cigányok is. A kisebb költemények darabjai keletkezésük — gyakran évszámmal is megjelölt — időrendjében sorakoztak fel. A kötet utolsó dátumozott verse után az előző évekből évszám nélkül kiemelt *Nyerészkedés* (Moore után) adott ironikusan időszerű tanácsot: „Végy embert, oly áron, amennyit megér, És add el, amennyire tartja magát.” Az egész kötetet pedig bezárta, ugyancsak évszám nélkül, az 1857-ben kezdett, 1863-ban óangol balladának álcázva először közzétett *A walesi bárdok*. Mintha a költő időtlen érvénnyel akarta volna jelezni elhallgatásának okát.

Ez volt az utolsó kötet, amelyet Arany kisebb — minden lényeges politikai mondanivalóját elmondó! — lírai költeményeiből életében kiadott. A „Kapcsos könyv”-be zárt hagyatékot csak fia tette közzé, Arany halála után.

A kor „poeta laureatus”-aként elismert költő tehát nem volt hajlandó — amint azt legalább oly mértékben elvárták volna tőle, mint Jókaitól, vagy később Mikszáthtól — kora dicsőítőjének felcsapni. Ezt azonban nyíltan aligha mondhatta meg barátainak, pártfogóinak, akik „odatűzték boglárul a kalpagra”. Maradt indoknak a mély apai fájdalom — amihez

tudnunk kell, hogy költőként
voltaképpen már 63-ban elné-
mult! — s a terhes igaként viselt
hivatal. Ezzel, láttuk már, volt is
dolga elég. Eötvös s vele az egész
növekvő vezetőség minden könnyítést
megígért, s amit Arany
elfogadott, meg is adott; a főtit-
kárnak — az újjászervezett Akadé-
mia osztály-titkárai főnökének —
hivatali személyzete megnőtt, de
megnőtt munkaköre is. Az elnök
úgy rendelkezett, hogy minden
gépies munkát a jegyző s a beosz-
tottak vegyenek át; Arany azonban,
aki „addigi tapasztalatai után”
nem remélte, hogy ez megvaló-
sulhasson, nem is nagyon töreke-

dett rá, hogy igénybe vegye a könnyítéseket. Lehetősége nyílt volna rá, sőt kötelessége lett volna, hogy éljen a társaséletnek azokkal az örömeivel, amelyeket hivatala nyújthatott volna, hogy színházba járjon, hogy utazzék; de ő hivatalában vagy a huzatos, roppant magasságúra méretezett palotaszobákban dolgozott, olvasott, esetleg beszélgetett, olyan körülmények közt, amelyeknél legfeljebb külsőségeikben voltak puritánabbak a nagykőrösi tanár, vagy a pesti szerkesztő-igazgató otthonáéi.

Fia, akinek fizetése nagyobb volt az övéénél, beutazta már a félvilágot, amikor ő karlsbadi kúrái-

ra is úgy utazott, hogy közben sehol meg nem állt, ahol láthatott volna valamit, vagy szórakozást kereshetett volna. A világról most is főként olvasóként szerzett híreket; annál meglepőbb sokoldalú tájékozottsága. Bár tagadhatatlan, hogy életének külső körülményeiben tapasztalható bizonyos beszűkülés, szellemi világára ez nem mondható. Főtitkári munkájából hiányzott a kezdeményezés lendülete. Azt, hogy az üléseket tegyék érdekesebbé oly módon, hogy minden osztály legalább félélvénként tűzzön műsorára az illető tudományág legfrissebb eredményeit népszerű formában ismer-

tető előadásokat, hogy az osztályok „a külföldi Akadémiák Compté-Rendu-ihez hasonló „Értesítőket” adjanak ki, hogy az Akadémia könyvek és állandó közlöny kiadójaként terjessze is a tudományokat, hogy munkásságáról idegen nyelvű tájékoztatók is lássanak napvilágot, s annyi más jószándékú terv nem az ő kezdeményezésére öltött testet, ha testet öltött. Ötletekkel el volt látva ő is, de kedvéből, erejéből csak arra futotta, amit, magára halmozva, el kellett végeznie; hétköznapi körülmények közt ez is elég volt egy embernek. Működésének területét, ügyintézését azonban most is

tüzetes stúdium tárgyává tette. S csak kivételes képességeit ismerve nem látszik rendkívülinek az a tájékozottság, amellyel a világ tudományos életében eligazodott. Mert hiszen minden lényeges intézményről, személyről, eredményről tudott; az Akadémiának az egész tudós világra szétágazó levelezését, több nyelven is, ő fogalmazta. Megrendítő az az irattömeg, amely fogalmazványai-
ból, saját kezű leveleiből, irataiból s az irányítása mellett létrejött okmányokból felhalmozódott. (A sok ezer hivatali iratnak még válogatott darabjai is a kritikai kiadás egy testes kötetét töltik meg.)

Soha nem tartotta azonban magát „tudós”-nak; ha így szólt magáról, mindig idézőjelben, némi iróniával. Jellemző az indoklás, amellyel az egyetemi tanárságot elhárította magától ő, akinél jobban pedig valóban senki nem ismerte irodalmunkat a kortársak közül. Toldy helyére állni — írta Trefortnak — „... töredékes és nem elég rendszeres ismereteimmel még akkor is csak nehezen éreznék bátorságot, ha ... reményem lehetne, hogy megfeszített szorgalom által a hiányokat kiegészíthetem, a hézagokat betölthetem s folytonos önképzés által magamat e díszes állás színvonalára

felküzdhetem”. Hogy tudósként is elnémult, hogy nem vállalta a magyar tanszék gondjait és lehetőségeit, tudománytörténeti tekintetben is rendkívül fájdalmas. Egyetemi előadásai bizonynyal rábírták volna, hogy — most már nem középiskolás fokon — kifejtse irodalmunk történetének azt a mély hazai hagyományokba gyökerező, tárgyi megalapozottságában is — vagy éppen ezért — oly eredeti szemléletét, amelyet kénytelenek vagyunk — az övénél nyilván töredékesebben és kisebb hitellel — iskolai irodalomtörténeti vázlatából, meg a tanulmányaiból, bírálataiban elszórt megjegyzések-

ből összeállítani. Világosan állhatna akkor előttünk az a körülmény is, hogy van a magyar irodalomkutatásnak egy olyan sajátosan hazai ere, amely a feltárandó tényanyag lehetőleg teljes ismeretében sem szakadt el az irodalom élő gyakorlatától s a nemzeti történelem aktuális problematikájától. Nem vált tehát „szaktudománnyá” a szó pozitivista értelmében. E hagyomány folyamatossága legalábbis Kölcseytől Horváth Jánosig megszakíthatlan. Egyik legfontosabb láncszeme Arany sajnos soha el nem készült irodalomtörténeti összefoglalása lehetett volna.

A tudományos élet lényegi kér-

déseihez azonban egyre szűkszá-
vúbban szólt hozzá; főtitkári be-
számolóinak bevezető részei —
kezdetben igen lényeges elvi állás-
foglalatok — mindjobban csak a
legszükségesebb ténymegállapítá-
sokra szorítkoztak. Egy terület ma-
radt végül csupán, amelyhez bizo-
nyos mértékű — s öregségével egy-
re növekvő — személyes kapcsolat
fűzte: a magyar nyelvtudomány.
1870-re készült el az Akadémia új
helyesírási szabályzata; Arany nem
volt megelégedve vele: „számos
még nem tisztázott kérdést inkább
megkerülve, mint megoldva” ad-
ták közre, hangzott ítélete. 1872-
ben indult meg az Akadémia s a

legtekintélyesebb írók, tudósok támogatásával Szarvas Gábor folyóirata, a *Nyelvőr.* Céljaul a magyar hivatali, gazdasági, politikai és társasági közélet rohamos átalakulásával együtt járó s egyre fokozódó mértékű nyelvromlás, „magyartalanodás” elleni küzdelmet tűzte ki.

Arany, aki maga is munkálója volt a magyarosodásnak, s aki jól tudta, hogy nyelvünk Kazinczyék nagy nyelvújítása óta nem is egy nyelvújításon esett át szükségképpen, aggodalommal figyelte az élő nyelv legfőbb támasztékainak: az ép nyelvérzéknek és a százados vívmányokat őrző hagyománynak

a nyelvszokásnak megingását, megromlását. Ilyen tárgyú, értelmű — főként az irodalmi nyelvvel foglalkozó — közleményekkel tele voltak folyóiratai is. Emellett ezt a nemzeti művelődés olyan kérdésének tartotta, amelyhez minden politikai pártfogalás nélkül hozzászólhatott. Eleget tett tehát a szerkesztők felkérésének, hogy írjon a Nyelvőrbe. A folyóiratnak természetesen nagy szüksége volt az akkorra már a magyar nyelv legnagyobb művészeül elismert költő tekintélyére. Arany írt is egy-egy rövidebb cikket az 1872-es és 73-as évfolyamba; azután — elidegenedvén a szerkesztők dogmatikus-

purista türelmetlenségétől, legfeljebb széljegyzetekkel kísérte a lap számait, s csak az évtized vége felé járult hozzá újra, hogy néhány helyreigazítását, magyarázatát ott közrebocsássák. A nyelvészeti tudósaitól némi öntudatos humorral el is határolta magát mint költő, aki jobban „érzi” azt, amit a szakma felkentjei jobban „tudnak”. Pedig mind nyelvtörténeti, mind alaktani, mondattani tudása felért a szakmabeliekével. De őt nem a klasszikus nyelvtudományi ágazatok, hanem az élő nyelv érdekelte, főképpen a magyar mondatalkotás, a „szófüzés”, az írói kifejezés, a stílusépség kérdései. Idevágó

cikkeit, jegyzeteit, „szösszeneteit” is az a mély hazafi-gond, az az egyensúlyérzék, az a merev szabályoktól független nyílt ítélet, hagyománynak és jövőnek az az egybenlátása s az az apró szabálytalanságokon fenn nem akadó biztos ízlés jellemezte, mint költészetét.

Másfél évtizedes költői némaságát csak egyszer-egyszer törte meg — egy-egy próbát mutatva be nagy terveinek töredékeiből, amelyeket úgy vett fel, „mint öregasszony a letett kötést”. Jellemző, hogy amikor újra nagyobb költői vállalkozásokat bocsátott útjokra: a személyét elleplező műfordítás

területét választotta. Shakespeare után Burnst és főleg Arisztophanészt vette elő. Három Shakespeare-fordítása, *A szentivánéji álom*, a *Hamlet* és a *János király* filológiai és költői hűség tekintetében máig mintaszerű. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján néhány Burns-verset választott ki: a *Függ lomha köd* kezdetű egészen személyes lírai sóhajt, meg a festőien-nyersen realista *Kóbor Tamást*. Az igazi varázslat és vallomás azonban a halhatatlan görög komédiaíró összes fennmaradt drámáinak fordítása volt. 1870 őszétől 1874 tavaszáig példátlan pontossággal s olyan lendülettel, könnyűséggel és

elevenséggel fordította le a görög költészet legnehezebb szövegei között számon tartott vígjátékokat, amely a teljes tudós felkészültség mellett teljes költői azonosulásra vall. Valószínű, hogy izgatta a feladat roppant nehézsége — hiszen mindig is szerette megfeszítve próbára tenni képességeit —, vonzhatta az a lehetőség is, hogy az újra elfinomodó ízléssel szembe fordulva értékesítse nyelvünknek a magas költészetből kizárt nyersebb rétegeit, amelyeket a Shakespeare-fordításokkal kapcsolatban is védelmébe vett. Voltak, akik választásába politikai célzatot magyaráztak bele. Ez ellen tiltakozott:

„aesthetikai” célokról beszélt. A szókimondó görög gúnyolódásában azonban utat találhatott az ő visszanyelt bosszúsága is. Arisztophanésznek a reakciós maradiság s a nép javát kockára vető demagógia ellen egyaránt éles támadókedve sokban rokon azzal az egyértelmű kétarcúsággal, amellyel annak idején *Az elveszett alkotmányban* egyforma hévvel fordult szembe a Rák Bendékkal s a Hamarfiakkal, s amely Tisza Kálmán dzsungel-évtizedeiben semmit sem veszített aktualitásából.

1876-ban — bár az örökös s most már végleg alaptalan gondoktól terhelten — így mondott

le főtitkári állásáról: „Erőm hanyatlása mindinkább... meggyőző arról, hogy a tekintetes Akadémia iránt csak az által teljesíthetem már legjobban kötelességemet, ha a főtitkári hivatalról, melyet a T. Akadémia érdemen kívül rám ruházni kegyeskedett, valahára lemondok.” Az Akadémia — ahogy már szó volt róla — ragaszkodott személyéhez; segéderőt rendeltek mellé. 77-ben megismételte lemondását; egy évre felmentették, úgy hogy helyettesről is gondoskodtak. 79-ben — végre elfogadták lemondását, azaz, hogy fizetését s lakását életfogytig megtartsa. Fizetést már

szabadságolása óta nem vett fel; ezután sem fogadott el; kivéve a lakást. A hátralevő „rövid időre” már nem akart helyet változtatni. Meg kellett tartania a tiszteletbeli főtitkár címét is s vállalnia az igazgatósági tagságot. Utóda a főtitkári székből a történész Fraknói Vilmos lett; ő maga hivatali ügyekkel már többet nem foglalkozott. Tudománnyal sem, ha csak azt a gondos-aprólékos családtörténeti, címertani, történelmi-földrajzi és művelődéstörténeti vizsgálódást annak nem tekintjük, amelyet a *Toldi szerelme* új, végleges kidolgozásának előkészítése közben végzett. 1869-ben hozzá-

járult *Prózai Dolgozatai* válogatott gyűjteményének kiadásához; ebbe a *Zrínyi és Tasso*, a *Bánk-Bán tanulmányok* s az *Írói arcképek* ciklusa mellé *A magyar verselésről* szóló két tanulmányát, a *Naiv eposzunk*-at, az *Irányok*-at, a *Visszatekintést* és hatot a legfontosabbnak tartott bírálatok közül vett fel.

Azt a kis független nyugalmat, amely után folyton sóvárgott, már öregen — 1880-ban, 63 éves korában készült fehérhajas-szakállas arcképein egy aggastyán áll előttünk! — gyengélkedve, vaksin s törékenyen-fáradékonyan találta meg. Főként a Margitszigeten, ahol még néhány nyarat tölthe-

tett, a nagy, angolos parkká átalakított vadon árnyas, gyepek és virágszegte útjain. Itt élte át 1877 „áldott nyarát”: azt a kivételes szépségű végső és nagyon rövid virágkört, amelynek az *Őszikéket*, utolsó nagy balladáit, forró izgalomú személyes lírájának tompa fényű igazgyöngyeit, a magyar nagyvárosi ember költészetének ezeket az úttörő darabjait, utolsó, önmagát is ostromozó erkölcsi szigorúságukban a kor kivételes dokumentumai közé számító politikai verseit köszönhetjük. Elő-elővette még dédelgetett nagy epikus terveit is, de csak a nehéz, néma évtizedeken át, sokszor különcként

hurcolt középső Toldival, a *Toldi szerelmével* készült el. Kisebb verseit a kulcsra záródó „Kapcsos könyv”-be tisztázta be; keletkezésük pontos sorrendjében, napra szóló keltezéssel. A verseket — nyilván azért is, mert tudta, mennyire másfajták, mint amilyeneket várnak tőle — csupán legbeavatottabb barátainak, lehet, hogy csak fiának, mutatta meg. Gyulai Pál mégis kicsalt tőle a Budapesti Szemle meg a Kisfaludy Társaság részére néhányat. A *Tetemrehívást* kísérő ünneplés s *A tölgyek alatta* kapott ordenáré verses parodisztikus támadás egyaránt megzavarta. Lírikusként elnémult; csak néhány

egészen személyes töredék, sóhaj maradt még ránk utolsó éveiből. A *Toldi szerelmét* is csak nagy kapacitálásra, zárt számban, a „szerző tulajdona”-ként, tehát jóformán kézirat gyanánt tette közzé 1879 őszén. A művet így is kitörő ujjongás fogadta; jóformán fenntartás nélküli elismerés. Részt vett ugyan összes munkái kiadásának előkészítésében; de a kötetek megjelenését nem érte meg. A kiadáshoz több fényképfelvétel is készült: ő a rézbe-metsző számára a „botos-kalapost” választotta: „Menni csak egy készül: útja van: ez leszek én!”

Szelleme mindvégig friss, ele-

ven maradt; de egyre inkább került a társaságot, azért is, mert nem csak látása, de hallása is erősen megromlott. Legnagyobbbrészt másokkal, főként feleségével olvastattott fel magának; nagyrészt csak magyar hírlapot, mert hiszen, ahogy fia feljegyezte, ami legjobban érdekelte, a görög és angol szövegeket „csak szeme által ismerte”. Elővette ugyan a huntrilógia terveit is, de csak emlékezetből írta, amit írt hozzá. Sokat foglalkozott azzal, amihez nem kellett szeme, s nagyjából elégséges volt belső hallása: felidézte azokat a dallamokat és szövegeket, amelyekre emlékezett; 149-et adott

Bartalus Istvánnak már régebben; most maga is szerzett dallamokat a maga meg Petőfi verseire; Amade toborzójára is. 1880-ban el kellett búcsúznia pesti korszakának legjobb barátjától s legfontosabb munkatársától, Csengery Antaltól. Mindig visszavonultabban élt: „a fővárosi modern életmód szüksége, kényelme, igényei közepett úgy, hogy remete sem élhetne egyszerűbben”, ahogy fia feljegyezte. A Petőfi-szobor felavatására készülődve meghűlt, s egy héttel azután hogy legnagyobb sugalmazójának szobrát felavatták, meghalt. Betegágyát felesége, fia és unokája állta körül, de az egész

ország aggodalma figyelte. Az Akadémia oszlopcsarnokában ravatalozták fel, s tenger nép kísérté el utolsó útján a Kerepesi temetőbe. Feleségének felajánlották az akadémiai lakást; onnan is követte férjét hamarosan, éppoly zajtalanul, mint ahogy, neki szentelve magát, mellette élt.

A tanulmány elkészítése közben főként az eredeti forrásokra támaszkodtam. Mindez megtalálható Arany művei kritikai kiadásának idevágó X–XV. köteteiben; ezeket Keresztury Mária, Németh G. Béla, Danielisz Endre, Tőrös László és Gergely Pál rendezték sajtó alá; jegyzeteikben a lényeges szakirodalom is számon van tartva. A tanulmány koncepciójának összetevői saját Arannyal foglalkozó munkáimban találhatók meg. Rónay Jácint perdöntő adalékára Arany akadémiai szerepéről Gál

István hívta fel figyelmemet (J. St. Mill
magyar kapcsolata, Filológiai Közlöny,
1969. I—4. sz. 213).

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó
igazgatója

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Tipográfia; borító, kötéstervezés:

Komlosán György

Műszaki szerkesztő: Budai Anikó

AK 1253 k 7174 Terjedelem: 7,1 (A5) ív
71.70505 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György